

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΗΝ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**«Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΤΗΣ
ΓΕΡΜΑΝΙΑΣ ΜΕΤΑ ΤΟ Β' ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ
ΕΛΛΗΝΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ»**

ΠΑΡΙΣΑΚΗ ΕΙΡΗΝΗ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ: ΜΑΥΡΟΥΔΕΑΣ Σ., Αναπληρωτής Καθηγητής

ΕΞΕΤΑΣΤΗΣ: ΛΑΜΠΡΙΑΝΙΔΗΣ Λ., Καθηγητής

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2004

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	4
<u>I: Διεθνής μετανάστευση: Κύριες θεωρίες και μοντέλα</u>	
1. Η κλασική προσέγγιση της μετανάστευσης.....	5
2. Η μαρξιστική προσέγγιση της μετανάστευσης.....	10
2.1 Η ρευστή μορφή του πληθυσμού.....	11
2.1.1 Η ελληνική περίπτωση.....	12
2.2 Η λανθάνουσα μορφή του πληθυσμού.....	15
2.2.1 Η ελληνική περίπτωση	15
2.3 Η στάσιμη μορφή του πληθυσμού.....	17
2.3.1 Η ελληνική περίπτωση.....	18
2.4 Εξάρτηση και μετανάστευση.....	20
2.5 Επιπτώσεις στη χώρα υποδοχής.....	21
3. Η νεοκλασική προσέγγιση.....	24
3.1 Επιπτώσεις στη χώρα υποδοχής.....	28
3.2 Επιπτώσεις στη χώρα προέλευσης.....	31
4. Η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου.....	32
5. Τα νέα οικονομικά της μετανάστευσης.....	34
6. Η θεωρία της δυϊστικής αγοράς εργασίας.....	37
7. Η θεωρία του παγκόσμιου συστήματος.....	40
8. Η θεωρία των δικτύων μετανάστευσης.....	41
9. Η θεωρία της συσσωρευτικής αιτίας (cumulative causation).....	43
10. Η θεωρία των οργανισμών.....	45
11. Η θεωρία των συστημάτων μετανάστευσης.....	46
12. Η μεταναστευτική ροή των Ελλήνων στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας.....	47
<u>II. Η απασχόληση των Ελλήνων μεταναστών στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας</u>	
1. Εισαγωγή.....	48
2. Ο όγκος των ελληνικών μεταναστευτικών ρευμάτων.....	49
3. Η μετανάστευση των Ελλήνων στη Γερμανία.....	52
3.1 Η γεωγραφική προέλευση των μεταναστών.....	53
3.2 Η δημογραφικά σύνθεση των μεταναστών.....	55

3.3 Τα αίτια της μετακίνησης των Ελλήνων στη Γερμανία.....	55
3.4 Το σύστημα των φιλοξενούμενων εργατών.....	58
3.5 Η επαγγελματική σύνθεση των μεταναστών.....	59
4. Η απασχόληση των Ελλήνων μεταναστών στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας.....	62
5. Οι οικονομικές συνέπειες της μετανάστευσης στη χώρα υποδοχής.....	66
<u>III. Τα εμβάσματα των μεταναστών</u>	
1.Εισαγωγή.....	68
2. Μετανάστευση και εμβάσματα.....	69
2.1 Τα μεγέθη των εμβασμάτων.....	72
2.2 Παράγοντες που επηρεάζουν τις ροές των εμβασμάτων.....	74
2.3 Αξιοποίηση των εμβασμάτων των μεταναστών.....	76
2.4 Οι επιπτώσεις στην ελληνική οικονομία από τα εισοδήματα των μεταναστευτικών εμβασμάτων.....	79
Επίλογος.....	83

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίνακας 1: Κατανομή μεταναστών κατά περιόδους και χώρες προορισμού.....	51
Πίνακας 2: Κατανομή μεταναστών κατά περιόδους και ευρωπαϊκές χώρες προορισμού από 1955 ως 1977.....	51
Πίνακας 3: Ετήσιος ρυθμός αύξησης των Ελλήνων μεταναστών στη Δυτική Γερμανία από 1961 ως 1972.....	52
Πίνακας 4: Κατανομή μεταναστών κατά γεωγραφικό διαμέρισμα.....	53
Πίνακας 5: Οι Έλληνες μετανάστες έχουν παραμονή στη Γερμανία χωρίς διακοπή κατά το έτος 1969 (σε ποσοστό %).....	54
Πίνακας 6: Πόσοι απασχολούνται σε επάγγελμα που είχαν μάθει στην πατρίδα τους (σε ποσοστό %).....	60
Πίνακας 7: Ειδικευμένοι, ανειδίκευτοι και προσαρμοσμένοι μετανάστες στη γερμανική βιομηχανία (σε ποσοστό %).....	62
Πίνακας 8: Μέγεθος των εργοστασίων στα οποία απασχολούνταν οι μετανάστες κατά το έτος 1969 (σε ποσοστό %).....	62
Πίνακας 9: Συχνότητα αλλαγής εργοστασίου (σε ποσοστό %).....	63
Πίνακας 10: Συχνότητα αλλαγής επαγγέλματος (σε ποσοστό %).....	64
Πίνακας 11: Κατανομή των Ελλήνων μεταναστών κατά βιομηχανικούς κλάδους σε σύνολο εργαζομένων 242.184 το έτος 1970.....	65
Πίνακας 12: Τα εμβάσματα ανά μετανάστη από τη Γερμανία την περίοδο 1960-1982 (σε δολάρια).....	72
Πίνακας 13: Μεταναστευτικά εμβάσματα Γερμανίας (σε χιλιάδες δολάρια).....	73
Πίνακας 14: Κάλυψη του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου με άδηλους πόρους κατά τα έτη 1965-1975 (έτος βάσης 1965=100).....	78
Πίνακας 15: Συνολική ετήσια καταναλωτική δαπάνη στην οικονομία από μεταναστευτικά εμβάσματα (εκατ. δραχμές).....	80
Πίνακας 16: Δαπάνη μεταναστευτικών εμβασμάτων για την εισαγωγή αγαθών και υπηρεσιών κατά κατηγορία αγαθών.....	81

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και στα πλαίσια της ανασυγκρότησης της γερμανικής οικονομίας εισήλθαν στο γερμανικό έδαφος χιλιάδες εργάτες από την Ελλάδα, την Ιταλία, την Ισπανία, την Τουρκία και την πρώην Γιουγκοσλαβία προκειμένου να εργαστούν στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, αρχικά για περιορισμένο χρονικό διάστημα.

Το 1960 η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας και η Ελλάδα σύναψαν διμερή συμφωνία προκειμένου να μεταβούν στην πρώτη Έλληνες για εργασία στα εργοστάσια της Γερμανίας. Από το 1960 ως το 1965 γύρω στις 250.000 Έλληνες κυρίως από τη Μακεδονία, τη Θράκη, την Ήπειρο και τη Θεσσαλία μετανάστευσαν στη Γερμανία, κυρίως άνδρες νεαρής ηλικίας και χωρίς τις οικογένειες τους. Από το 1973 οι γερμανικές κυβερνήσεις έπαψαν να καλούν αλλοδαπούς εργάτες.

Οι Έλληνες εργάτες όπως και οι υπόλοιποι μετανάστες κλήθηκαν να εργαστούν υπό το ιδιόμορφο καθεστώς των «φιλοξενούμενων εργατών». Ήταν ένα σύστημα που απαγόρευε στους ξένους εργαζόμενους οποιαδήποτε πολιτική ή άλλη ελευθερία. Η άδεια παραμονής ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την άδεια εργασίας ενώ η επιλογή των εργατών γίνονταν από τους ίδιους τους εργοδότες.

Η παρούσα εργασία εξετάζει τις συνέπειες της ελληνικής μετανάστευσης τόσο στη γερμανική όσο και στην ελληνική οικονομία και απαρτίζεται από τρία μέρη: το πρώτο μέρος πραγματεύεται τις οικονομικές θεωρίες της διεθνούς μετανάστευσης και με ποιο τρόπο αυτές ερμηνεύουν την ελληνική περίπτωση. Το δεύτερο μέρος αφορά στις θέσεις εργασίας που οι Έλληνες κλήθηκαν να επανδρώσουν στη Γερμανία και επιβεβαιώνεται με αυτό τον τρόπο ότι οι μετανάστες κλήθηκαν να εργασθούν σε επικίνδυνες και ανθυγιεινές δουλειές, θέσεις που οι Γερμανοί εργάτες απέρριπταν. Τέλος στο τρίτο και τελευταίο μέρος παρουσιάζονται οι συνέπειες της μετανάστευσης στην ελληνική οικονομία με τη μορφή των εμβασμάτων στα πλαίσια της διάκρισης μεταξύ μόνιμης και προσωρινής μετανάστευσης.

I

«Διεθνής μετανάστευση: Κύριες θεωρίες και μοντέλα»

1. Η κλασική θεώρηση της μετανάστευσης

Για σαράντα χρόνια μετά τους Ναπολέοντειους Πόλεμους η συζήτηση γύρω από τη μετανάστευση από την Αγγλία ήταν έντονη. Παρόλα αυτά η προσέγγιση του θέματος έρχονταν σε μεγάλη αντίθεση με το πνεύμα του мерκαντισμού που επικρατούσε την περίοδο εκείνη.

Οι мерκαντιστές, εκπρόσωποι της οικονομικής σκέψης που επικράτησε από το 1500 ως το πρώτο μισό του 18ου αιώνα υποστήριζαν τη σημαντικότητα των πλεονάζουσων εξαγωγών έναντι των εισαγωγών. Εξαιτίας αυτής της παραδοχής ο Adam Smith τους απέδωσε το όνομα мерκαντικό σύστημα που αργότερα με τη συμβολή της γερμανικής οικονομικής σχολής ονομάστηκε мерκαντισμός (Viner, 1975). Οι мерκαντιστές δεν είχαν υπόψη τους ότι εκτός από τα πολύτιμα μέταλλα τα οποία θεωρούσαν ως μοναδική πηγή πλούτου ενός έθνους, μια χώρα μπορεί να πραγματοποιήσει επενδύσεις στο εξωτερικό ή μπορεί να δανειστεί από το εξωτερικό γι' αυτό και κανένας εκπρόσωπος της σχολής αυτής δεν υπάρχει που να υποστηρίζει το εμπορικό ισοζύγιο και ότι η χώρα του θα έπρεπε να εξάγει κεφάλαιο από το να δανείζεται από το εξωτερικό. Στο δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα η κυρίαρχη ιδέα ήταν ότι τα συμφέροντα ενός έθνους εξυπηρετούνταν καλύτερα με το να ενθαρρύνεται η ανάπτυξη των αριθμών όπως η αύξηση του πληθυσμού που συνέπεσε με την επικράτηση των ιδεών του Adam Smith (Thomas, 1973).

Πρέπει να τονιστεί ότι η οποιαδήποτε μετακίνηση πληθυσμού από ή προς μια χώρα γίνονταν στα πλαίσια της αποικιοκρατίας και της ανακάλυψης νέων χωρών. Ωστόσο η μητρόπολη δεν έβλεπε πάντα με καλό μάτι την έξοδο του πληθυσμού της με προορισμό τις αποικίες γι' αυτό και κάλυπταν την ανάγκη των αποικιών για πληθυσμό ευνοώντας την εγκατάσταση πολιτών άλλων χωρών. Αν και αυτή η περίοδος ήταν χαρακτηριστική του φιλελευθερισμού στο εμπόριο (*laissez faire*) οι κλασικοί οικονομολόγοι μεταξύ των οποίων και οι мерκαντιστές ήταν υπέρ του ελέγχου της μετανάστευσης από το κράτος. Με το τέλος όμως του 18^{ου} αιώνα ο παραπάνω τρόπος σκέψης ανατρέπεται.

Ο Malthus (1766-1834) έκανε λόγο στο έργο του «Ένα δοκίμιο πάνω στην αρχή του πληθυσμού» (Malthus, 1983) για την αριθμητική υπεροχή του πληθυσμού έναντι των μέσων συντήρησής του. Πίστευε ότι ο υπερπληθυσμός είναι αποτέλεσμα της λειτουργίας νόμων οι οποίοι τείνουν αναπότρεπτα προς τη δημιουργία ενός πληθυσμιακού πλεονάσματος σε σχέση με τους υπάρχοντες πόρους (Μουσούρου, 1991). Συγκεκριμένα τόνισε ότι ο πληθυσμός αυξάνει με γεωμετρική πρόοδο ενώ τα μέσα συντήρησης με αριθμητική. Η δύναμη του πληθυσμού είναι αναμφισβήτητα μεγαλύτερη από τη δύναμη του να παραχθεί τροφή κι αυτός ήταν ο λόγος που ανακαλύπτονταν νέα εδάφη και εποικούνταν προκειμένου να διοχετευθεί ο πλεονάζων πληθυσμός και να ανακαλυφθούν νέες πηγές διατροφής. Είναι γεγονός ότι οι όλες οι νέες αποικίες της εποχής, συνήθως στα εδάφη της Βόρειας και Νότιας Αμερικής, εγκαταστάθηκαν σε εύφορα εδάφη γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα τη γρήγορη αύξηση του πληθυσμού. Ωστόσο οι πιο προοδευμένες αποικίες ήταν αυτές της Αγγλίας στα εδάφη της Βόρειας Αμερικής κι αυτό γιατί τους εδόθη μεγάλος αριθμός ελευθερίας και ισονομίας.

Το γεγονός ότι ο πληθυσμός αύξανε πιο γρήγορα από τα μέσα παραγωγής αρκούσε για να επιβληθούν έλεγχοι και περιορισμοί πάνω στην αναπαραγωγή του πληθυσμού και αποτελεί τη λύση που προτείνει ο Malthus για την αντιμετώπιση του φαινομένου. Έτσι οι πληθυσμοί των κυρίαρχων κρατών της Ευρώπης, Γαλλία, Αγγλία, Γερμανία, Ρωσία, Πολωνία, Σουηδία και Δανία ήταν στην εποχή του πολλοί μεγαλύτεροι από ότι παλιότερα. Αυτό γιατί η ανάπτυξη της βιομηχανίας εκείνο τον καιρό ενίσχυε την αύξηση των μέσων συντήρησης. Σύμφωνα με τον ίδιο ο πληθυσμός μιας χώρας διπλασιάζονταν κάθε εικοσιπέντε χρόνια.

Ο Malthus προσδιόρισε δυο ελέγχους για την ελεγχόμενη αύξηση του πληθυσμού τους οποίους και ονόμασε προληπτικούς. Ο πρώτος αφορούσε ότι ορισμένοι άνθρωποι ακόμα και σε ανώτερες κοινωνικοοικονομικές θέσεις απέφευγαν το γάμο και τη δημιουργία οικογένειας λόγω του ότι δεν ήταν έτοιμοι να κάνουν τις απαραίτητες οικονομικές θυσίες προκειμένου να συντηρήσουν μια οικογένεια. Οι γιοι των εμπόρων και γεωργών απέφευγαν να παντρευτούν πριν πρώτα εγκατασταθούν μόνιμα σε ένα μέρος που θα τους επέτρεπε να δημιουργήσουν οικογένεια (Malthus, 1983).

Ο πληθυσμός των δεκατριών αμερικανικών πολιτειών υπολογίζονταν σε τρία εκατομμύρια. Βεβαίως οι μετανάστες που έφυγαν από τη Μεγάλη Βρετανία για να εγκατασταθούν στις αποικίες δεν ήταν μεγάλη απώλεια για την ίδια. Τουναντίον,

ακόμα και ένα μικρό ποσοστό μετανάστευσης είναι ωφέλιμο για τη μητρόπολη όπως υποστηρίζει ο Malthus. Ο λόγος για τον οποίο ένα μικρό ποσοστό μεταναστών πολλαπλασιάστηκε πιο γρήγορα στις αποικίες από ότι θα πολλαπλασιάζονταν στη Μεγάλη Βρετανία είναι ότι στις νέες χώρες υπήρχε άφθονη τροφή και χώρος σε αντίθεση με τη Μεγάλη Βρετανία ή αλλιώς μιζέρια όπως την αποκαλεί ο ίδιος.

Ο J.B.Say (1767-1832) έχει διατυπώσει ότι η προσφορά είναι αυτή που δημιουργεί τη ζήτηση με κύριο υποστηρικτή τον Ricardo. Σύμφωνα με τον τελευταίο οι πραγματικοί μισθοί εξαρτώνται από το ποσοστό μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Αν το κεφάλαιο και η εργασία «μετανάστευαν» σε ίσες ποσότητες, οι μισθοί των εργατών στη μητρόπολη θα παρέμεναν σταθεροί. Αν ωστόσο το κεφάλαιο ήταν περισσότερο από την εργασία η ζήτηση για εργασία θα έπεφτε με αποτέλεσμα τη μείωση των μισθών στην Αγγλία. Αυτό οδήγησε στην απαισιόδοξη άποψη ότι η αποικιοκρατία θα ήταν η αιτία για να επιδεινωθούν οι συνθήκες της εργατικής τάξης στη μητρόπολη (Say, 1971).

Σύμφωνα με τον Say η τάση των μητροπόλεων να εποίκίζουν νέα εδάφη οφείλονταν στην υπερπληθώρα του πληθυσμού σε αυτή και στο γεγονός ότι ορισμένες κοινωνικές τάξεις διώκονταν άγρια από τις υπόλοιπες. Αυτός ήταν και ο μοναδικός λόγος για την ανάπτυξη του φαινομένου της αποικιοκρατίας. Στους νεότερους χρόνους ωστόσο και με την άνοδο της ναυσιπλοΐας ο λόγος για τον οποίο ανακαλύπτονταν νέα εδάφη ήταν η αναζήτηση νέων προϊόντων προς εκμετάλλευση και εμπορία. Τα δύο όμως αυτά συστήματα αποικιοκρατίας όπως τα ονομάζει ο Say δε διέφεραν τόσο πολύ τουλάχιστον όσον αφορά στην περίπτωση των αποικιών της Βόρειας Αμερικής. Παρόλα αυτά τα δυο συστήματα ανήκουν περισσότερο στη σφαίρα του φανταστικού και δεν αποτελούν αληθινές καταστάσεις, λόγω του ότι οι περισσότερες αποικίες των Ευρωπαίων στη Δύση δημιουργήθηκαν με το σκοπό της μετανάστευσης. Οι Γάλλοι στον Άγιο Δομήνικο, οι Άγγλοι στις νήσους Μπαρμπέντος και οι Ισπανοί εγκαταστάθηκαν στα νέα εδάφη με την προοπτική να μην επιστρέψουν στις μητροπόλεις. Ωστόσο οι νέες αποικίες χαρακτηρίζονταν από έλλειψη κεφαλαίου. Παρόλα αυτά η συσσώρευση του κεφαλαίου ήταν πιο γρήγορη στις αποικίες από ότι στις μητροπόλεις.

Η παραπάνω όμως άποψη του Say βρήκε αντίθετο τον Edward Gibbon Wakefield (1796-1862) ο οποίος ασχολήθηκε εκτενώς με το φαινόμενο της μετανάστευσης του 19^{ου} αιώνα. Ο Wakefield ανέπτυξε προσωπική θεωρία γύρω από την αποικιοκρατία και το 1830 μαζί με άλλους ίδρυσε την Εθνική Εταιρία Αποικιοκρατίας προς

αναγνώριση και υποστήριξη της θεωρίας του. Ο ίδιος εργάστηκε πάνω σε σχέδια για την αποικιοποίηση της Νότιας Αυστραλίας και κυρίως για την αποικιοποίηση της Νέας Ζηλανδίας. Οι θεωρίες του ήταν υπέρ οργανωμένων, πολιτισμένων και αυτοσυντηρούμενων αποικιών αλλά τελικά δεν εφαρμόστηκαν γιατί δεν αποδείχτηκαν αρκετά ευέλικτες ώστε να προσαρμοστούν στις τοπικές συνθήκες. Όσον αφορά στην αποικιοποίηση της Νέας Ζηλανδίας υποστήριξε ότι οι άποικοι έπρεπε να αγοράζουν σταδιακά μικρά τμήματα γης ώστε να μπορούν να αξιοποιηθούν καλύτερα και να αποφευχθεί με αυτό τον τρόπο η εισαγωγή σκλάβων και καταδίκων για την καλλιέργεια τεράστιων εκτάσεων ενώ η τιμή της γης, η «επαρκής τιμή» θα προσδιορίζονταν από τις τοπικές συνθήκες.¹

Όσο για τα πλεονεκτήματα της αποικιοκρατίας στη μητρόπολη τόνισε ότι θα άνοιγε νέες αγορές για τα προϊόντα της μητρόπολης, θα έδινε λύση στον υπερπληθυσμό ενώ υποστήριξε, σε αντίθεση με άλλους θεωρητικούς της εποχής του, ότι η αύξηση του κεφαλαίου δε δημιουργεί αυτομάτως απασχόληση.

Ένας ακόμη σύμφωνος θεωρητικός της μετανάστευσης και υπέρμαχος της αποικιοκρατίας ήταν ο Toitens ο οποίος υποστήριξε ότι η αποικιοκρατία ήταν η αποστολή του πλεονάζοντος κεφαλαίου και πληθυσμού από τη Μεγάλη Βρετανία στο πλεονάζον έδαφος των αποικιών ως λύση στο πρόβλημα της πτωτικής τάσης του κέρδους στη μητρόπολη (Thomas, 1973).

Ένας από τους υποστηρικτές του τρόπου σκέψης του Wakefield γύρω από τη μετανάστευση ήταν και ο John Stuart Mill (1806-1873). Υποστήριξε ότι η αποικιοποίηση είναι μια λύση στις φθίνουσες αποδόσεις. Μια άποψη θα ήταν να στείλουν άτομα στις αποικίες προκειμένου να ασχοληθούν με την καλλιέργεια γης. Ήταν υπέρ της αποικιοποίησης ως ένα μέσο καταπολέμησης των χαμηλών μισθών στη μητρόπολη και τάχθηκε στο πλευρό του Wakefield. Υποστήριξε ότι χρειαζόνταν κρατική επιδότηση ώστε να εγκατασταθούν στις νέες χώρες ένα σημαντικό ποσοστό νέων αγροτών. Παρόλα αυτά η ουσία ήταν να παραμείνουν οι άποικοι ακτήμονες για σημαντικό χρονικό διάστημα. Ακόμα είναι αντίθετος με όλους όσους υποστήριζαν ότι η αποικιοποίηση σήμαινε και διαρροή κεφαλαίου από τη μητρόπολη με καταστροφικές συνέπειες για την ίδια. Πίστευε ότι η διαρροή κεφαλαίου στις αποικίες και άλλες ξένες χώρες ήταν ένας από τους κυριότερους λόγους για τους

¹ Με τον όρο αποικία εννοούσε μια νέα αραιοκατοικημένη χώρα και όχι μια χώρα δορυφόρο της Βρετανίας, που εισήγαγε εργασία από μια αρχαιότερη χώρα και την προωθούσε στην ενδοχώρα. Με αυτή την έννοια θεωρούσε ότι και οι Ηνωμένες Πολιτείες ήταν αποικίες. Την ίδια ακριβώς άποψη ενστερνίστηκε και ο Μαρξ (Thomas, 1973).

οποίους σταθεροποιήθηκε η πτώση των κερδών στην Αγγλία και έτσι η αποικιοποίηση θα ήταν ευεργετική για τη μητρόπολη. Η μετανάστευση προς τις νεοανακαλυφθείσες χώρες αποτελούσε κατά τον Mill μια μόνιμη διέξοδο για πλεονάζουσες ποσότητες (Mill, 1963). Όμως αυτή η χρυσή ευκαιρία όπως ο ίδιος την αποκάλεσε, εξαρτώνταν από το σωστό χειρισμό των κυβερνώντων. Έτσι η αποικιοποίηση έπρεπε να ήταν κρατικά ελεγχόμενη και οι αποικίες ήταν μια πολύ καλή ευκαιρία για επενδύσεις από μια εύρωστη χώρα, όπως η Αγγλία και δεν θα έπρεπε να ανατεθεί σε ιδιώτες. Αυτή την άποψη υιοθέτησαν και οι υπόλοιποι θεωρητικοί του ελεύθερου εμπορίου αφού κανείς δε μπορούσε να διαβεβαιώσει τον επιχειρηματία ότι οι μετανάστες θα εργάζονταν ως το τέλος γι' αυτόν.

Ο Mill ήταν οπαδός της «επαρκούς τιμής», όρου που εισήγαγε ο Wakefield και επέμενε στο ότι δε θα έπρεπε να υπάρχει ανταγωνισμός μεταξύ των τάξεων όπως συνέβαινε στη μητρόπολη, γι' αυτό το λόγο όπως αναφέρθηκε παραπάνω οι μετανάστες θα έπρεπε να μείνουν ακτήμονες. Ακόμα ο Mill έκανε λόγο για μια «μεγαλύτερη κοινότητα» εννοώντας το εμπόριο στο εσωτερικό της Βρετανικής Αυτοκρατορίας καθώς και με τις Ηνωμένες Πολιτείες. Πρέπει εδώ να τονιστεί ότι η κλασική θεώρηση του εμπορίου, η οποία κυριαρχούσε από το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα βασιζόνταν στο νόμο του συγκριτικού πλεονεκτήματος ή κόστους που πρώτος διατύπωσε ο Ricardo, ενώ όταν γίνονταν λόγος για διεθνές εμπόριο αυτό που πραγματικά εννοούσαν ήταν το εμπόριο μεταξύ της Μεγάλης Βρετανίας και των «παλαιών χωρών» εκτός της Βρετανικής Αυτοκρατορίας. Επομένως δεν υπήρχε διεθνής μετακίνηση πληθυσμού αφού αυτή λάμβανε χώρα μόνο στα πλαίσια της βρετανικής αυτοκρατορίας.

Όπως διαπιστώνεται και από τον J.S.Mill στις «Αρχές Πολιτικής Οικονομίας» (Mill, 1963) υπήρχε ένας δυϊσμός όσον αφορά στο εμπόριο της εποχής. Όσες αποικίες παρήγαγαν αποκλειστικά προϊόντα για κατανάλωση στη μητρόπολη (π.χ. Αγγλία και Ινδία), η συναλλαγή αυτή δε μπορούσε να θεωρηθεί ως συναλλαγή εξωτερικού εμπορίου. Κατ' αυτόν, εξωτερικό εμπόριο θεωρούνταν η πώληση βρετανικών αγαθών προς τρίτες χώρες. Σε αυτή την περίπτωση δεν υπεισέρχονταν το ζήτημα της μετανάστευσης. Επειδή όμως η θεωρία της αποικιοκρατίας συνδέονταν με φθίνουσες αποδόσεις και με την πτωτική τάση του κέρδους, γι' αυτό ενθαρρύνονταν η μετανάστευση από τη μητρόπολη προς τις αποικίες και ο όγκος της έπρεπε να κανονίζεται από τους επιχειρηματίες που δραστηριοποιούνταν στις αποικίες χωρίς

την κρατική παρέμβαση. Τέλος υποστήριξε ότι το κράτος θα έπρεπε να χρηματοδοτεί τη μετανάστευση εργασίας και κεφαλαίου (Thomas, 1973).

2. Η μαρξιστική προσέγγιση της μετανάστευσης

Ο Μαρξ έκανε λόγο για υπερπληθυσμό που τον ονόμασε βιομηχανικό εφεδρικό στρατό και που οφείλεται αποκλειστικά στη λειτουργία του νόμου της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, κύριο χαρακτηριστικό του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Όμως σύμφωνα πάντα με τον ίδιο κάθε τρόπος παραγωγής έχει το δικό του νόμο κίνησης πληθυσμού: ο εργατικός πληθυσμός παράγοντας ο ίδιος τη συσσώρευση του κεφαλαίου παράγει ταυτόχρονα σε αυξανόμενη κλίμακα τα μέσα που τον κάνουν υπεράριθμο. Πρόκειται για ένα νόμο κίνησης του πληθυσμού χαρακτηριστικό για τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, όπως πραγματικά κάθε ιδιαίτερος ιστορικός τρόπος παραγωγής έχει τους δικούς του ιδιαίτερους νόμους κίνησης του πληθυσμού που έχουν ιστορική ισχύ. Παράγει δε διαρκώς και μάλιστα σε σχέση με την ένταση και την έκτασή της ένα σχετικό, για τις μέσες ανάγκες αξιοποίησης του κεφαλαίου περίσσιο και επομένως περιττό ή πρόσθετο εργατικό πληθυσμό (Μαρξ, 1978).

Η πρόοδος της συσσώρευσης σύμφωνα με το Μαρξ έχει ως αποτέλεσμα την αλλαγή της σχέσης του σταθερού προς το μεταβλητό μέρος του κεφαλαίου, αλλάζει δε η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου. Το μεταβλητό κεφάλαιο ορίζεται ως η αξία της εργατικής δύναμης, το συνολικό δηλαδή άθροισμα των μισθών της εργασίας. Επειδή η ζήτηση εργασίας δεν καθορίζεται από το μέγεθος του συνολικού κεφαλαίου αλλά από το μέγεθος του μεταβλητού μέρους του, η ζήτηση εργασίας πέφτει προοδευτικά όταν αυξάνει το συνολικό κεφάλαιο αντί να αυξάνει στην ίδια αναλογία με την αύξηση του. Αυτή λοιπόν η σχετική μείωση του μεταβλητού μέρους του κεφαλαίου που επιταχύνεται με την αύξηση του συνολικού κεφαλαίου, εμφανίζεται ως ολοένα ταχύτερη αύξηση του εργατικού πληθυσμού από την αύξηση του μεταβλητού κεφαλαίου. Δηλαδή η κεφαλαιοκρατική συσσώρευση παράγει διαρκώς έναν σχετικό περιττό και πρόσθετο εργατικό πληθυσμό και αυτό παρατηρείται σε όλες τις σφαίρες παραγωγής.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω ο εργατικός υπερπληθυσμός είναι ταυτόχρονα αίτιο και αποτέλεσμα της συσσώρευσης του κεφαλαίου. Ο εργατικός αυτός

υπερπληθυσμός που ο Μαρξ αποκαλεί βιομηχανικό εφεδρικό στρατό είναι πάντα διαθέσιμος και αποτελεί πάντα ένα έτοιμο εκμεταλλεύσιμο ανθρώπινο υλικό. Ο στρατός αυτός δεν παίζει καταλυτικό ρόλο στις περιόδους κρίσεων και στασιμότητας που είναι αναπόφευκτο φαινόμενο της βιομηχανικής παραγωγής. Στις περιόδους αυτές καθώς και στις περιόδους της μέσης ευημερίας ο βιομηχανικός εφεδρικός στρατός πιέζει τον εν ενεργεία εργατικό στρατό, ενώ στην περίοδο της υπερπαραγωγής αποτελεί τροχοπέδη στις διεκδικήσεις του. Επομένως πάνω στο σχετικό υπερπληθυσμό κινείται ο νόμος της προσφοράς και της ζήτησης εργασίας.

Ο Μαρξ διαφώνησε με την άποψη του Μάλθους όσον αφορά στα αίτια εμφάνισης του υπερπληθυσμού. Ο δεύτερος υποστήριζε ότι είναι αποτέλεσμα της απόλυτης αύξησης του εργατικού πληθυσμού (σε αναφορά με τα μέσα συντήρησης) ενώ ο πρώτος ότι γίνεται σχετικά υπεράριθμος (σε αναφορά με τις ανάγκες της παραγωγής) μέσω της διαδικασίας συσσώρευσης του κεφαλαίου. Συμφωνούν ωστόσο και οι δύο στην ύπαρξη του υπερπληθυσμού αυτού και στην αναγκαιότητα ύπαρξης του. Στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή δεν αρκεί καθόλου η ποσότητα της διαθέσιμης εργατικής δύναμης που προσφέρει η φυσική αύξηση του πληθυσμού. Η κεφαλαιοκρατική παραγωγή για να κινείται ελεύθερα χρειάζεται έναν εφεδρικό βιομηχανικό στρατό ανεξάρτητο από τα φυσικά αυτά όρια (Μαρξ, 1978). Η λύση που προτείνει επομένως ο Μαρξ στο πρόβλημα του υπερπληθυσμού είναι η εξάλειψη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Τέλος ο Μαρξ διακρίνει τον υπερπληθυσμό σε τρεις μορφές: στη ρευστή, στη λανθάνουσα και στη στάσιμη.

2.1 Η ρευστή μορφή του υπερπληθυσμού

Η *ρευστή* μορφή εκφράζει την κινητικότητα του εργατικού δυναμικού στα βιομηχανικά κέντρα όπως μεταλλεία, χυτήρια, εργοστάσια. Η κινητικότητα που παρουσιάζεται στο χώρο αυτό είναι σχετικά μεγαλύτερη από την κλίμακα παραγωγής λόγω των βελτιωμένων μεθόδων παραγωγής που εισάγονται με αποτέλεσμα να «περισεύει» εργατικό δυναμικό. Οι ίδιοι οι βιομήχανοι επιθυμούν να απασχολούν νέους ανθρώπους σε ηλικία με αποτέλεσμα όταν αυτοί ενηλικιώνονται, μόνο ένα μικρό μέρος από αυτούς βρίσκουν απασχόληση στους ίδιους κλάδους ενώ στην πλειοψηφία τους απολύονται. Οι απολυόμενοι απαρτίζουν το ρευστό υπερπληθυσμό

που μεγαλώνει όσο μεγαλώνει η εκβιομηχάνιση με αποτέλεσμα ένα μέρος από αυτούς να μεταναστεύει ακολουθώντας το μεταναστεύον κεφάλαιο.

Ο Καβουριάρης (1974) σημειώνει: «Η μορφή αυτή του σχετικού υπερπληθυσμού εξαρτάται από την οικονομική συγκυρία κατά κλάδο βιομηχανικής δραστηριότητας και από την παραγωγικότητα της εργασίας. Η οικονομική συγκυρία - άνοδος ή πτώση της βιομηχανικής παραγωγής- που έχει συνέπειες στο επίπεδο και στο βαθμό της απασχόλησης οδηγεί βραχυχρόνια στη δημιουργία ενός εφεδρικού βιομηχανικού στρατού χωρίς όμως να θίγει με σταθερό τρόπο το επίπεδο της απασχόλησης. Επιτρέπει κυρίως τον εμπλουτισμό του εργατικού δυναμικού της επιχείρησης με την πρόσληψη νέων εργατών - μη χρησιμοποιούμενη εργατική δύναμη- και την απόλυση παλαιότερων. Η παραγωγικότητα της εργασίας οδηγεί στη δημιουργία ενός σχετικού υπερπληθυσμού σε ρευστή μορφή όταν εξαιτίας της αύξησης της παραγωγικότητας έχουμε μείωση της απασχόλησης στον αντίστοιχο κλάδο. Η πτώση του γενικού επιπέδου της απασχόλησης εξαιτίας της αύξησης του κοινωνικού βαθμού παραγωγικότητας οδηγεί σε μόνιμη ανεργία ενός τμήματος του εργατικού δυναμικού. Ανεργία έχουμε και στην ειδική περίπτωση της αύξησης της απασχόλησης που δεν καλύπτει όμως την αύξηση του ενεργού πληθυσμού». Συνέπεια της κατάστασης αυτής είναι ότι αυξάνει ο γυναικείος πληθυσμός πιο γρήγορα από τον αντρικό και μάλιστα ενώ υπάρχουν χιλιάδες απολυόμενοι, δεν υπάρχει επαρκής προσφορά εργασίας. Η περίοδος της εκβιομηχάνισης έχει ανάγκη από νεαρό σε ηλικία εργατικό δυναμικό.

2.1.1 Η ελληνική περίπτωση

Στην ελληνική βιομηχανία τη δεκαετία του 1970 ενώ η παραγωγικότητα αυξάνονταν με γρήγορους ρυθμούς η απασχόληση αυξάνονταν με αργούς ρυθμούς και με συνεχείς παλινδρομήσεις. Το έμμισθο προσωπικό στον κλάδο της βιομηχανίας- μεγάλης και μικρής-το 1965 ανέρχονταν στα 322.422 άτομα, το 1970 τα 344.782 άτομα και το 1980 στους 486.750 εργαζόμενους. Από το 1980 και μέχρι σήμερα η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία δημοσιεύει στοιχεία μόνο για τη μεγάλη βιομηχανία, δηλαδή για τις επιχειρήσεις που απασχολούν από τριάντα εργαζόμενους και πάνω, οπότε δεν μπορεί να υπολογιστεί με ακρίβεια ο αριθμός των απασχολούμενων στο σύνολο της βιομηχανίας.

Στις επιχειρήσεις που απασχολούν πάνω από δέκα άτομα το 1965 απασχολούνταν 218.938 άτομα και το 1970, 248.892 άτομα. Από το 1970 ως το 1977 παρουσιάστηκε μια αύξηση 5.2% στην απασχόληση στις επιχειρήσεις αυτές, από το 1980 ως το 1983 μειώθηκαν κατά 2.3.% και ως το 1999 συνεχίστηκε η μείωση κατά 3%.

Οι επιχειρήσεις με προσωπικό από τριάντα άτομα και πάνω παρουσίασαν ανάμεσα στο 1965 και το 1969 μια πτώση της μέσης ετήσιας απασχόλησης κατά 0.25% και μια αύξηση της προστιθέμενης αξίας κατά 60.5%. Από το 1970 ως και το 1979 παρουσιάζεται μια αύξηση στην απασχόληση κατά 5.7% και μια αύξηση στην προστιθέμενη αξία κατά 22.2%. Από το 1980 ως και το 1989 εμφανίζεται μια μείωση στην απασχόληση της τάξεως του 1.9% και μια αύξηση της προστιθέμενης αξίας κατά 18.9%, ενώ από το 1990 ως και το 1999 σημειώνεται μια μεγαλύτερη μείωση στην απασχόληση κατά 4.5% και . Πρέπει να σημειωθεί ότι από το 1990 μειώνεται σημαντικά ο αριθμός των μισθωτών, ενώ ήδη από το 1982 άρχισε να φθίνει αισθητά και ο αριθμός των ημερομίσθιων εργατών.

Στην ίδια περίοδο -1965 με 1969 -οι επιχειρήσεις με προσωπικό από είκοσι ως είκοσι εννιά άτομα παρουσίασαν αύξηση της απασχόλησης κατά 5.5% και αύξηση της προστιθέμενης αξίας κατά 62.8%. Από το 1970 μέχρι και το 1979 παρουσιάστηκε μια αύξηση στην απασχόληση κατά 6.4% και μια αύξηση στην προστιθέμενη αξία κατά 20% ενώ από το 1980 ως το 1990 η απασχόληση μειώθηκε κατά 2.1% και η προστιθέμενη αξία αυξήθηκε κατά 19.9%. Τέλος την περίοδο 1990-1999 συνεχίστηκε η μείωση στην απασχόληση κατά 6.6% και η αύξηση της προστιθέμενης αξίας κατά 10.4% . Από το 1970 η απασχόληση των μισθωτών στις επιχειρήσεις αυτές αυξάνονταν με κάποιες παλινδρομήσεις ως και το 1992, οπότε και αρχίζει η φθίνουσα πορεία τους. Το ίδιο συνέβη και με τους ημερομίσθιους εργάτες των οποίων η μείωση άρχισε από το 1982.

Οι επιχειρήσεις με προσωπικό από δέκα ως δεκαεννιά άτομα παρουσίασαν αύξηση της απασχόλησης κατά 11% από το 1965 ως το 1969 και αύξηση της προστιθέμενης αξίας κατά 82%. Από το 1970 ως και το 1979 συνέχισε να αυξάνεται η απασχόληση κατά 5.5% στις επιχειρήσεις αυτές και η προστιθέμενη αξία κατά 21.1%. Από το 1980 ως και το 1990 η αύξηση στην απασχόληση ήταν μικρότερη, δηλαδή 3.5% ενώ η αύξηση της προστιθέμενης αξίας μεγαλύτερη σε ποσοστό κατά 23.9%. Από το 1990 ως και το 1999 η μείωση στην απασχόληση ήταν μεγαλύτερη, 9.6% και το ποσοστό της προστιθέμενης αξίας αυξήθηκε με μικρό ρυθμό, 9.9% . Από

το 1970 ως και το 1992 οι μισθωτοί εργάτες αυξάνονταν με κάποιες παλινδρομήσεις και από το 1993 μέχρι και το 1998 άρχισε η σταθερή μείωση των θέσεων αυτών. Το ίδιο ακριβώς συνέβη και με τις θέσεις των ημερομίσθιων εργατών κατά την ίδια περίοδο.

Οι επιχειρήσεις με προσωπικό από πέντε ως εννιά άτομα παρουσίασαν αύξηση της απασχόλησης από το 1965 ως το 1969 κατά 5.8% και αύξηση της προστιθέμενης αξίας κατά 54%. Από το 1970 ως και το 1974 η απασχόληση αυξήθηκε κατά 8.8%. Τέλος οι επιχειρήσεις με προσωπικό από μηδέν σε τέσσερα άτομα για την περίοδο 1965-1969 παρουσίασαν αύξηση της απασχόλησης κατά 1.12% και αύξηση της προστιθέμενης αξίας κατά 33.7%, ενώ από το 1970 ως το 1974 μειώθηκε η εργασία κατά 9.4%. Η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία από το 1975 ως και το 1980 παρουσιάζει συγκεντρωτικά στοιχεία για τις επιχειρήσεις που απασχολούν από 0 ως 9 άτομα, τη μικρή βιομηχανία όπως την ονομάζει, όπου η απασχόληση παρουσίασε αύξηση κατά 12%, ενώ έκτοτε δημοσιεύονται στοιχεία μόνο για τη μείζων βιομηχανία, δηλαδή επιχειρήσεις που απασχολούν από δέκα άτομα και άνω. Τέλος από το 1970 και μέχρι σήμερα δε δημοσιεύονται στοιχεία για την προστιθέμενη αξία στις επιχειρήσεις αυτές.

Ανάμεσα στο 1963 και στο 1969 η απασχόληση μειώθηκε σε απόλυτους αριθμούς στις βιομηχανίες υφασμάτων, ειδών ένδυσης και υπόδησης και στις καπνικές βιομηχανίες. Από το 1970 ως και το 1979 παρουσιάζεται μια σταθερή άνοδος στον κλάδο της κλωστοϋφαντουργίας και των ειδών ένδυσης και υπόδησης ενώ συνεχίστηκε η μείωση στον κλάδο του καπνού και από το 1980 αρχίζει η σταθερή μείωση των θέσεων εργασίας και στους τρεις κλάδους.

Όπως αναφέρθηκε ήδη η ύπαρξη του σχετικού υπερπληθυσμού σε ρευστή μορφή εκφράζεται από το επίπεδο της κινητικότητας του εργατικού δυναμικού. Τα τελευταία χρόνια έχουμε σημαντική της κινητικότητας χωρίς όμως αυτό να οδηγεί σε ανεργία εφόσον οι προσλήψεις υπερβαίνουν τις απολύσεις. Για τα έτη 1958 ως 1968 το επίπεδο της κινητικότητας ανέρχονταν από 22% με 26% της μέσης ετήσιας απασχόλησης, αυξήθηκε σε 56.6% το 1969 και 64.2% το 1970. Συγχρόνως οι προσλήψεις υπερβαίνουν τις απολύσεις. Έχουμε λοιπόν 25.051 προσλήψεις και 22.687 απολύσεις το 1969 και 31.469 και 27.249 απολύσεις το 1970. Έτσι η εξέλιξη αυτή στην απασχόληση και κυρίως η μετανάστευση είχαν ως αποτέλεσμα τη μείωση του αριθμού των εγγεγραμμένων ανέργων. Το 1960 οι εγγεγραμμένοι άνεργοι ήταν 86.698, το 1971 ο αριθμός αυτός έπεσε στους 30.317 και εξακολούθησε να μειώνεται

με κάποιες παλινδρομήσεις ως και το 1977 φτάνοντας τους 27.666. Από το 1978 άρχισαν να αυξάνονται οι εγγεγραμμένοι άνεργοι ως και σήμερα.

Παράλληλα παρατηρείται μείωση του αριθμού των εργατών βιομηχανίας και βιοτεχνίας που μεταναστεύουν. Από 55.6% του συνόλου το 1962 μειώνονται σε 17% το 1970 και ως το 1976, που παύουν και τα επίσημα στατιστικά στοιχεία το ποσοστό αυτό είναι περίπου 15%.

Ο σχετικός υπερπληθυσμός σε ρευστή μορφή δεν είναι πλέον η κύρια μορφή της μετανάστευσης για την ελληνική οικονομία. Αντίθετα την περίοδο εκείνη παρατηρείται πρόβλημα μετάκλησης ξένων εργατών. Το 1972 ο Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων κάνει λόγο για έλλειψη εργατικών χεριών και ζητά την απορρόφηση ως και δέκα χιλιάδων αλλοδαπών εργατών. Όπως όμως σημειώνει και ο Καβουριάρης (1974) η μετάκληση αυτή δεν απέβλεπε στην κάλυψη των κενών θέσεων του εργατικού δυναμικού. Το εργατικό δυναμικό υπήρχε με τη μορφή ανέργων και υποαπασχολούμενων. Υπήρχε και στις χιλιάδες των μεταναστών της Δυτικής Ευρώπης. Η μετάκληση λοιπόν αυτή αποσκοπούσε στην καθήλωση των μισθών και ημερομισθίων και έτσι στην επιδείνωση των συνθηκών ζωής των εργαζομένων.

2.2 Η λανθάνουσα μορφή του υπερπληθυσμού

Η δεύτερη μορφή, η *λανθάνουσα*, αναφέρεται στο λανθάνων υπερπληθυσμό που η εκβιομηχάνιση της αγροτικής παραγωγής προκαλεί. Σύμφωνα με τον Μαρξ (1978) η εκβιομηχάνιση σε αυτόν τον τομέα εκτοπίζει ανθρώπινο δυναμικό χωρίς τη δυνατότητα να του προσφερθεί εργασία σε κάποιον άλλον τομέα με αποτέλεσμα το υπεράριθμο αυτό εργατικό δυναμικό να μετακινείται στις πόλεις προκειμένου να απασχοληθεί στον βιομηχανικό κλάδο. Η μόνιμη όμως αυτή μετακίνηση προς τις πόλεις προϋποθέτει ότι στην ύπαιθρο υπάρχει ένας μόνιμος λανθάνων υπερπληθυσμός ο οποίος αποκαλύπτεται όταν γίνεται η μετατόπιση από την ύπαιθρο και τη γεωργία, στην πόλη και το εργοστάσιο.

2.2.1 Η ελληνική περίπτωση

Κατά τον Καβουριάρη (1974) η κύρια αιτία μετανάστευσης είναι η λανθάνουσα μορφή. Ο αγροτικός ενεργός πληθυσμός αποτελούσε το 48% του συνολικού ενεργού πληθυσμού το 1951, το 1961 αποτελεί το 52% και το 1971 το

40%. Το 1981 πέφτει αισθητά ο αριθμός των απασχολούμενων στη γεωργία αγγίζοντας το 27.4% ενώ το 1991 φτάνει το 17.4%. Ανάμεσα στο 1961 και στο 1991 ο αγροτικός ενεργός πληθυσμός ελαττώθηκε κατά 1.252.211 άτομα. Η πτωτική τάση χαρακτηρίζει όλες τις κατηγορίες του αγροτικού ενεργού πληθυσμού. Οι αγρότες κάτοχοι γης και όσοι απασχολούν ξένη εργατική δύναμη μειώνονται από 31.100 το 1961 σε 19.895 το 1991. Οι αγρότες κάτοχοι γης και αυτοτελώς εργαζόμενοι από 775.700 το 1961 σε 462.514 άτομα Τα μέλη του νοικοκυριού που επικουρούν στην αγροτική εργασία και δεν αμείβονται ελαττώθηκαν από 982.100 σε 160.819 το 1991. Οι εργάτες γης, χωρίς δική τους ιδιοκτησία μειώθηκαν από 164.700 το 1961 σε 28.248 άτομα το 1991.

Η μείωση του ενεργού αγροτικού πληθυσμού φανερώνει την ύπαρξη σε μεγάλη έκταση ενός σχετικού υπερπληθυσμού σε λανθάνουσα μορφή. Αποτέλεσμα αυτού η εγκατάλειψη της υπαίθρου, η αστυφιλία, η φυγή προς το εξωτερικό. Η μετανάστευση αγροτών αυξήθηκε από 2.784 άτομα το 1959 και 6.205 το 1961, σε 32.675 το 1969 και 28.510 άτομα το 1970. Μετά το έτος 1970 μειώθηκε όμως σημαντικά το ποσοστό των αγροτών που μετανάστευσαν και το 1976 ήταν μόλις 2.926 άτομα. Από το 1977 η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία διακόπτει τη δημοσίευση στοιχείων γύρω από τη μετανάστευση Ελλήνων στο εξωτερικό.

Η αύξηση της μετανάστευσης αγροτών μέχρι και το 1969 οφειλόταν στη συνεχή χειροτέρευση των συνθηκών ζωής του αγροτικού πληθυσμού εξ' αιτίας της ανισόμετρης ανάπτυξης μεταξύ της πόλης και της υπαίθρου και της άνισης ανταλλαγής βιομηχανικών και αγροτικών προϊόντων. Από το 1960 ως και σήμερα έχουμε αύξηση της παραγωγικότητας της γεωργίας αποτέλεσμα της βιομηχανοποίησης της καλλιέργειας. Ο αριθμός των τρακτόρων παρουσίασε συνεχή ανοδική πορεία από τη δεκαετία του 1960 ως και σήμερα καθώς και η ευρεία χρήση λιπασμάτων. Παρόλη την αύξηση της παραγωγικότητας, το εισόδημα από τη γεωργία μειώνεται σε σχέση με το εισόδημα από τη μεταποίηση.

Στην εικοσαετία 1951-1970 έχουμε μέση ετήσια αύξηση του εθνικού εισοδήματος 6.48%, από το 1970 ως το 1980 αυξάνεται κατά 11%, από το 1981 ως το 1992 κατά 2.5% και από το 1993 ως το 1998 κατά 2.7%. Ενώ όμως το προϊόν από τη μεταποίηση αυξήθηκε κατά 10.3% το χρόνο κατά την περίοδο 1951-1970, το προϊόν της γεωργικής παραγωγής αυξήθηκε κατά 3.8% το χρόνο την ίδια περίοδο. Από το 1970 ως και το 1979 ακολουθήθηκε η ίδια ανοδική τάση στη μεταποίηση με μικρότερο όμως ρυθμό ενώ μέχρι και σήμερα η συμμετοχή του κλάδου της

μεταποίησης στο ακαθάριστο εγχώριο προϊόν είναι περίπου 20%. Το προϊόν της γεωργικής παραγωγής άρχισε να φθίνει από το 1970 και ως το 1980 είχε μειωθεί κατά 1.2%, ενώ η μείωση συνεχίζεται ως και σήμερα με το ποσοστό του γεωργικού προϊόντος να βρίσκεται στο ήμισυ του αντίστοιχου προϊόντος της μεταποίησης.

Η μείωση του αγροτικού εισοδήματος σε σχέση με το εισόδημα των άλλων τομέων της οικονομίας είναι αποτέλεσμα της γενικής τάσης συγκέντρωσης του κεφαλαίου στα αστικά κέντρα και ειδικά στην περιοχή της Αθήνας ενώ παράλληλα παρατηρείται μια σχετική επιδείνωση των όρων ανταλλαγής των αγροτικών προϊόντων. Οι τιμές προστασίας συνεχώς μειώνονται και διακρίνονται για την αστάθεια τους.

Παράλληλα πρέπει να ληφθούν υπόψη και τα αίτια της μετανάστευσης που συνδέονται με τις κοινωνικές συνθήκες της ζωής στην ύπαιθρο και τα πλεονεκτήματα της ζωής στην πόλη.

Ο σχετικός υπερπληθυσμός τέλος σε λανθάνουσα μορφή στρέφεται είτε προς το εξωτερικό είτε προς τα αστικά κέντρα. Κύριος πόλος έλξης από όλη τη χώρα θεωρείται η Αθήνα ενώ η Θεσσαλονίκη λειτουργεί ως πόλος έλξης μέσα στη Μακεδονία και τα υπόλοιπα αστικά κέντρα. Αντλούν περιορισμένο εργατικό δυναμικό από τη γεωργική τους περιφέρεια. Τέλος σε πολλές περιπτώσεις η εγκατάσταση στην πόλη αποτελούσε ένα ενδιάμεσο σταθμό για τη μετακίνηση προς το εξωτερικό.

Η εγκατάσταση όμως στην πόλη του σχετικού υπερπληθυσμού που βρίσκεται σε λανθάνουσα μορφή δεν εξασφαλίζει απαραίτητα την επαγγελματική του απορρόφηση και κυρίως δεν εξασφαλίζει σταθερή απασχόληση. Το ποσοστό αυτό υποαπασχολούμενων στα αστικά κέντρα που προκαλεί η συσσώρευση και η αστυφιλία τροφοδοτεί την τρίτη πηγή της μετανάστευσης, το *στάσιμο* υπερπληθυσμό.

2.3 Η στάσιμη μορφή του υπερπληθυσμού

Σύμφωνα με τον Μαρξ (1978) ο στάσιμος υπερπληθυσμός είναι αποτέλεσμα της αύξησης και της έντασης της συσσώρευσης και αποτελεί τμήμα του εν ενεργεία εργατικού στρατού αλλά με άτακτη απασχόληση. Πρόκειται για άτομα που δέχονται να εργαστούν για το ανώτατο όριο χρόνου εργασίας και με τον κατώτατο μισθό με αποτέλεσμα την εξαθλίωση της μερίδας αυτής των εργατών, προσφέροντας έτσι στο κεφάλαιο μια ανεξάντλητη δεξαμενή διαθέσιμου δυναμικού. Οι εργάτες αυτοί

προέρχονται από τους υπεράριθμους της βιομηχανίας και γεωργίας και κυρίως από αυτούς που εκτοπίζονται από τη βιομηχανική παραγωγή λόγω της εκμηχάνισης της. Ο Μαρξ τέλος υποστηρίζει ότι το κομμάτι αυτό της εργατικής δύναμης αποτελεί ένα αυτοαναπαραγόμενο και αυτοδιδαιωνιζόμενο στοιχείο της εργατικής τάξης που συμμετέχει στη συνολική αύξηση της σε σχετικά μεγαλύτερη αναλογία από ότι τα υπόλοιπα στοιχεία.

2.3.1 Η ελληνική περίπτωση

Σύμφωνα με τον Καβουριάρη (1974) ο προσανατολισμός της ελληνικής οικονομίας προς τις υπηρεσίες και τις αντιπαραγωγικές επενδύσεις όπως η οικοδομική δραστηριότητα διογκώνουν την τελευταία αυτή μορφή του βιομηχανικού εφεδρικού στρατού ως και σήμερα. Επίσης η έκταση της βιοτεχνικής παραγωγής και του μικρεμπορίου, μαζί με την ύπαρξη μιας σειράς επαγγελματιών που χαρακτηρίζονται από έλλειψη σταθερότητας, οδηγούν στη δημιουργία μιας ομάδας εργαζομένων με αβέβαιο επαγγελματικό μέλλον. Η ύπαρξη τους διαπιστώνεται από τον αριθμό των πτωχεύσεων των ατομικών επιχειρήσεων καθώς και της μείωσης της συμμετοχής των επαγγελματιών αυτών στο εθνικό εισόδημα αφού η αστυφιλία και η ανάπτυξη της πρωτεύουσας διογκώνουν το ποσοστό τους. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν οι βιοτέχνες, οι μικρέμποροι, οι κατ'οίκον εργαζόμενοι και οι εποχιακοί εργάτες.

Το εμπόριο - χονδρικό και λιανικό - και οι συναφείς υπηρεσίες μαζί με τις τράπεζες και ασφάλειες απασχολούσαν το 1961 263.600 άτομα. Το «Πρόγραμμα οικονομικής ανάπτυξης 1968-1972» προέβλεπε για το 1972 απασχόληση σε αυτούς τους τομείς 365.000 άτομα. Το 1971 ο αριθμός των απασχολούμενων έφτανε τις 413.000. Μόνο στο εμπόριο απασχολούνταν πάνω από 300.000 άτομα. Σύμφωνα με την απογραφή του 1981 ο τομέας του εμπορίου απασχολούσε 433.944 άτομα, ενώ οι τράπεζες, ο τομέας των ασφαλειών και άλλων διεκπεραιωτικών υποθέσεων απασχολούσε 126.703 άτομα. Τέλος η απογραφή του 1991 φανέρωσε μια μείωση στον αριθμό των απασχολούμενων στις τράπεζες και ασφάλειες, δηλαδή 74.219 άτομα ενώ ανοδική ήταν η πορεία στον κλάδο του εμπορίου με 662.610 απασχολούμενους.

Οι οικοδομές και τα δημόσια έργα απασχολούσαν το 1961 166.900 άτομα και 255.020 άτομα το 1971. Ανοδικός ήταν ο αριθμός μετά την απογραφή του 1981,

326.390 άτομα ενώ η απογραφή του 1991 αποκάλυψε την κρίση του οικοδομικού επαγγέλματος στην Ελλάδα καθώς οι απασχολούμενοι έπεσαν στους 289.468, σημειώνοντας μια μείωση της τάξης του 11.3%.

Οι υπηρεσίες - δημόσιες και ιδιωτικές - απασχολούσαν 443.000 άτομα το 1961 και 409.000 το 1971. Το 1981 απασχολούσαν 531.869 και το 1991 889.267 άτομα. Σύμφωνα με τον Καβουριάρη (1974) οι κατηγορίες αυτές παρά την ανάπτυξη τους τροφοδοτούν μαζί με το σχετικό υπερπληθυσμό σε λανθάνουσα μορφή, τη μετανάστευση.

Υπάρχει τέλος μια σημαντική πηγή του μεταναστευτικού ρεύματος με την ονομασία «άνευ επαγγέλματος». Το 1959 ήταν 13.733, το 1962 23.571, το 1968 26.327, το 1969 38.630 και το 1970 ανέρχονταν σε 42.066. Από το 1972 μειώνεται σημαντικά ο αριθμός αυτός, ενώ το 1976 που αποτελεί και το τελευταίο έτος των στατιστικών στοιχείων γύρω από τη μετανάστευση του ελληνικού πληθυσμού στο εξωτερικό, έδειξε ότι ο αριθμός αυτός ήταν 10.657 άτομα. Στην κατηγορία αυτή η ελληνική στατιστική υπηρεσία δίνει ένα ασαφές περιεχόμενο καθώς περιλαμβάνει τους απασχολούμενους σε οικιακά, τους μαθητές, τους σπουδαστές, τους εισοδηματίες, τους συνταξιούχους, τους ανίκανους για εργασία.

Και οι τρεις παραπάνω μορφές βιομηχανικού εφεδρικού στρατού προκύπτουν από την κεφαλαιοκρατική συσσώρευση και οδηγούν στην κινητικότητα του πληθυσμού. Η κινητικότητα αυτή διευκολύνει και επιτείνει την κεφαλαιοκρατική συσσώρευση (Μουσούρου, 1991).

Ο Λένιν αναφέρεται στις συνθήκες που διαμορφώνουν νομοτελειακά τη σύγχρονη διεθνή μετανάστευση. Επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στο στάδιο της καπιταλιστικής ανάπτυξης αυτό του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Σε αυτό το στάδιο η οικονομική ανάπτυξη χαρακτηρίζεται από την έντονη ανισομέρεια και τα απότομα άλματα. Καθώς η τεχνολογία αναπτύσσεται με γρήγορους ρυθμούς εμφανίζονται καινούριοι κλάδοι παραγωγής που καθίστανται οικονομικά σημαντικότεροι από τους παλαιούς. Οι χώρες που έχουν τη δυνατότητα να αναπτύξουν και την τεχνολογία και τους νέους κλάδους παραγωγής που αυτή δημιουργεί επιβάλλονται στη διεθνή αγορά και κυριαρχούν βάζοντας στο περιθώριο εκείνες τις χώρες που δεν έχουν τέτοια δυνατότητα.

Ωστόσο ο Λένιν στο βιβλίο του η «Ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία» εντοπίζει τις θετικές πλευρές της μετανάστευσης εντάσσοντας την ταυτόχρονα στην ανάπτυξη των κεφαλαιοκρατικών παραγωγικών σχέσεων. Έτσι σύμφωνα με τον ίδιο

η μετανάστευση προσφέρει στον μετανάστη συγκεκριμένα οικονομικά πλεονεκτήματα, οδηγεί στην καταστροφή των προκαπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων και υποδηλώνει την κινητικότητα ενός πληθυσμού γιατί χωρίς αυτήν δεν υπάρχει πρόοδος. Τέλος ο Λένιν αποδέχεται τη διάκριση των μορφών του υπερπληθυσμού κατά τον Μαρξ σε ρευστή, λανθάνουσα και στάσιμη.

2.4 Εξάρτηση και μετανάστευση

Η μετανάστευση στα πλαίσια της μαρξικής ανάλυσης συνδέεται με τη σύμπτωση υποπληθυσμού και υπερπληθυσμού που δημιουργεί η ανισόμερη οικονομική ανάπτυξη στα πλαίσια του διεθνούς καπιταλιστικού συστήματος, που παράγει και ανατροφοδοτεί τις συνθήκες εκείνες που προκαλούν τη μετανάστευση (Μουσσούρου, 1991).

Η ανισόμερη ανάπτυξη εκφράζεται με τη διάκριση ενός αναπτυγμένου κέντρου από μια υπανάπτυκτη περιφέρεια που εξαρτάται από το κέντρο. Στα πλαίσια του διεθνούς καπιταλιστικού συστήματος η περιφέρεια προμηθεύει με πρώτες και ημικατεργασμένες ύλες τις βιομηχανίες του κέντρου και προμηθεύεται από αυτό τα βιομηχανικά και καταναλωτικά αγαθά που έχει ανάγκη και που παράγονται με την επεξεργασία των παραπάνω υλικών από το κέντρο. Μέσω αυτής της ανταλλαγής επιβεβαιώνεται και αναπαράγεται η εξάρτηση της περιφέρειας από το κέντρο.

Εκτός από πρώτες και ημικατεργασμένες ύλες η περιφέρεια προμηθεύει το κέντρο και με το απαιτούμενο εργατικό δυναμικό. Η Ελλάδα μαζί με άλλες χώρες της Ανατολικής Μεσογείου όπως η Ιταλία, η Τουρκία, η Γιουγκοσλαβία λειτούργησαν ως περιφέρεια για τα οικονομικά κέντρα της Δυτικής Ευρώπης. Ο γρήγορος όμως μεταπολεμικός ρυθμός ανάπτυξης των δυτικοευρωπαϊκών χωρών σε συνδυασμό με την έλλειψη γηγενούς πληθυσμού-λόγω απωλειών κατά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και υπογεννητικότητας- αύξησε τις ανάγκες για εργατικά χέρια που όμως θα απασχολούνταν σε χειρωνακτικές, ανειδίκευτες και κακοπληρωμένες θέσεις. Μόνο χάρη στους ξένους εργάτες μπορούσε να μετατραπεί το συσσωρευμένο κεφάλαιο σε παραγωγικές επενδύσεις. Γι' αυτό και το δυναμικό αυτό αποτέλεσε βασικό συστατικό στοιχείο ανάπτυξης της δυτικοευρωπαϊκής οικονομίας που τελικά από προσωρινό κατέστη μόνιμο που σημαίνει ότι το οικονομικό σύστημα μπορεί να λειτουργήσει ομαλά μόνο με την παρουσία ξένων εργατών (Κασιμάτη, 1984).

Ο Πατινιώτης (1989) τέλος υποστηρίζει ότι τρεις μηχανισμοί διατηρούν και αναπαράγουν τα δεσμά της δομικής εξάρτησης των περιφερειών από τις μητροπόλεις: οι εμπορικοί, οι χρηματοοικονομικοί και οι τεχνολογικοί.

2.5 Επιπτώσεις στη χώρα υποδοχής

Η μαρξική προσέγγιση έχει οδηγήσει στην ενσωμάτωση της κατάτμησης της αγοράς της χώρας υποδοχής σε κεντρική και περιφερειακή. Στην πρώτη απασχολούνται οι γηγενείς σε θέσεις εξειδικευμένες και καλά αμειβόμενες ενώ στη δεύτερη οι αλλοδαποί ανειδίκευτοι κάτω από άσχημες συνθήκες και χαμηλούς μισθούς. Οι μετανάστες επωμίζονται τις εργασίες αυτές όχι επειδή είναι αγράμματοι και ανειδίκευτοι αλλά επειδή είναι αγράμματοι και ανειδίκευτοι γι' αυτόν ακριβώς το λόγο είναι απαραίτητοι (Λουκόπουλος, 1974). Το στοιχείο αυτό είναι κοινό για όλα τα ρεύματα μετανάστευσης που πραγματοποιούνται μετά το 1870.

Η χρήση ξένης εργατικής δύναμης στις οικονομίες των χωρών υποδοχής παρουσιάζει ορισμένα πλεονεκτήματα. Πρώτον είναι χαμηλό το κόστος παραγωγής της εργατικής δύναμης. Με αυτό εννοούνται οι δαπάνες για διατροφή, εκπαίδευση, περίθαλψη κ.τ.λ. ενός ατόμου μέχρι να φτάσει στην παραγωγική ηλικία. Οι δαπάνες αυτές περιλαμβάνουν το ποσοστό του εισοδήματος της οικογένειας που αφιερώνεται στο παιδί, τις κοινωνικές δαπάνες και παροχές (δαπάνες για την εκπαίδευση, περίθαλψη, οικογενειακά επιδόματα κ.τ.λ.), τον μη αμειβόμενο χρόνο εργασίας που αφιερώνουν οι γονείς και ειδικότερα η μητέρα στην ανατροφή του παιδιού. Αν και είναι πολύ δύσκολος ο υπολογισμός του παραπάνω κόστους ωστόσο ο Καβουριάρης (1974) επιχειρεί να τον υπολογίσει και συμπεραίνει ότι η εισαγωγή συναλλάγματος από τα εμβάσματα των μεταναστών (343 εκατομμύρια δολάρια το 1970) υπερκαλύπτεται από την εξαγωγή εμπορεύματος τριπλάσιας αξίας (το κόστος της εργατικής δύναμης που παράγεται στην Ελλάδα και καταναλώνεται στο εξωτερικό).

Με τη στροφή του μεταναστευτικού ρεύματος προς τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης ένα ποσοστό της εργατικής δύναμης επανέρχεται στην Ελλάδα με την επιστροφή μεταναστών ικανών ακόμη προς εργασία. Για να βρεθεί το ποσοστό του κόστους παραγωγής της εργατικής δύναμης που έχανε οριστικά η ελληνική οικονομία, ο Καβουριάρης (1974) υπολόγισε το χρόνο παραμονής στο εξωτερικό και το ποσοστό φθοράς της εργατικής δύναμης παίρνοντας υπόψη το γεγονός ότι η ικανότητα προς εργασία μειώνεται συνεχώς λόγω της ηλικίας και της σωματικής

κόπωσης. Όσο για τον υπολογισμό του κέρδους της οικονομίας της χώρας υποδοχής ο υπολογισμός είναι απλός αφού κάθε χρόνο η οικονομία της χώρας υποδοχής είχε στη διάθεση της εργατική δύναμη μιας ορισμένης αξίας στην παραγωγή της οποίας δε συνέβαλλε.

Πέρα όμως από το κόστος, η εργατική δύναμη έχει και αξία ίση προς την αξία όλων των αγαθών που έχει ανάγκη ο εργάτης για να μπορεί να αναπαράγει την εργατική του δύναμη. Οι χώρες υποδοχής ορίζουν την αξία αυτή στο ύψος που τους συμφέρει χωρίς να υπολογίζουν στην άποψη του εργάτη. Ο λόγος είναι απλός: η ζήτηση για εργασία στις χώρες υποδοχής από τους μετανάστες είναι τόσο μεγάλη ώστε την άρνηση ενός διαδέχεται η αποδοχή του επόμενου εργάτη. Υπάρχει όμως και διαφορά στην αξία της εργατικής δύναμης του ντόπιου και του ξένου εργάτη λόγω του ότι ο ξένος αποδέχεται και έναν κατώτερο τρόπο ζωής (τροφή, στέγη, ψυχαγωγία) σε σχέση με το γηγενή εργάτη. Ακόμα και αν εξαιτίας των συνθηκών αυτών δεν αναπαράγει πλήρως τη φυσική και διανοητική δύναμη που καταναλώνει, τα αποτελέσματα δε γίνονται αισθητά κατά τη σύντομη διάρκεια του συμβολαίου του.

Ένας τελευταίος λόγος για τον οποίο η αξία της εργατικής δύναμης του ξένου εργάτη είναι μικρότερη από αυτή του ντόπιου είναι το γεγονός ότι η χώρα υποδοχής δεν έχει την απαίτηση ο ξένος εργάτης να αναπαράγει τους αντικαταστάτες του και με αυτόν τον τρόπο απαλλάσσεται από τα έξοδα κρατικών παροχών που ούτως ή άλλως είναι υποχρεωμένη να καταβάλλει. Κάτι τέτοιο δε συμφέρει τη χώρα υποδοχής αφού όπως επισημαίνει ο Ματζουράνης (1974) με το να αναληφθούν γενναιόδωρες κρατικές παροχές προς τους μετανάστες καθώς και έργα εξασφάλισης κοινωνικής και πολιτιστικής υποδομής γι' αυτούς, περιορίζονται αυτόματα και οι δυνατότητες απομύζησης πρόσθετης υπεραξίας από τους εργάτες. Η εισροή τους παύει να αποτελεί μέσο για να ανέβει το ποσοστό του κέρδους πέρα από τα ύψη που επιτρέπουν η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου σε συνδυασμό με την υπεραξία που αποσπάται από το γηγενές εργατικό δυναμικό, γεγονός που θα έθετε υπό αμφισβήτηση το όφελος από την εισροή εργατών.

Ένα ακόμη όφελος που προκύπτει για τη χώρα υποδοχής είναι ότι μειώνεται η διαπραγματευτική ισχύς της εργατικής τάξης υπό την πίεση του εφεδρικού στρατού (Μουσούρου, 1991). Κύριο αποτέλεσμα της επίπτωσης αυτής είναι η συγκράτηση των μισθών σε επίπεδα χαμηλότερα από ότι χωρίς αυτούς. Άλλωστε τα εργατικά συνδικάτα με τη μικρή εκπροσώπηση των ξένων σε αυτό ποτέ δε μπόρεσαν να

σκεφτούν ή να ενεργήσουν ξεπερνώντας το συλλογισμό ότι ο μετανάστης εργάτης ανήκει στη χώρα που άφησε πίσω του και όχι στη χώρα που εργάζεται (Κασιμάτη, 1984). Αυτό συνέβη γιατί από τη μια οι περισσότεροι ξένοι εργάτες έχουν χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, χαρακτηρίζονται από έλλειψη εξειδίκευσης και από την άλλη ο χαρακτηρισμός των ξένων εργατών ως «φιλοξενούμενων» σε πολλές χώρες της Δυτικής Ευρώπης δεν άφηνε περιθώρια για σχέδια με μακρύ χρονικό ορίζοντα. Άλλωστε οι κυβερνήσεις που έθεταν χρονικούς περιορισμούς στο χρόνο παραμονής και εργασίας στόχευαν στην ανατροφοδότηση του μεταναστευτικού ρεύματος, ώστε ο ξένος εργάτης να μην είναι δυνατό να πολιτικοποιηθεί. Έτσι η κατάτμηση της εργατικής τάξης σε γηγενείς και ξένους εργαζομένους την αποδυναμώνει και την οδηγεί στην εξασθένηση της.

Τέλος η χώρα υποδοχής ωφελείται σε πολύ μεγάλο βαθμό αφού «εισάγει» το πιο ικανό και νεαρό δυναμικό μέσω της μετανάστευσης, ενώ η χώρα αποστολής επόμενο είναι να στερείται του πιο εύρωστου δυναμικού της. Συνήθως οι μετανάστες απασχολούνται στους κάτωθι τομείς: των οικοδομών, της μεταποίησης των μετάλλων, των ορυχείων και των υπηρεσιών (Λουκόπουλος, 1974). Σύμφωνα με τον ίδιο πάλι η παραγωγικότητα στους τομείς αυτούς είναι στάσιμη, όπως προκύπτει από το κλάσμα της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου ενώ σε σύγκριση με άλλους τομείς της οικονομίας (π.χ. αεροναυπηγική, ηλεκτρονική) εμφανίζεται πολύ μικρό. Το χαμηλό επίπεδο των μισθών των μεταναστών δεν οφείλεται στη μειωμένη παραγωγικότητα τους αλλά στην αδυναμία του καπιταλιστικού συστήματος να αυξήσει την παραγωγικότητα σε πάρα πολλούς τομείς και υποτομείς της οικονομίας (Λουκόπουλος, 1974). Άλλωστε σύμφωνα πάλι με τη μαρξική θεωρία η πτωτική τάση του κέρδους συνδέεται άμεσα με την αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Η συγκέντρωση όμως των ξένων εργατών σε συγκεκριμένους κλάδους της μεταποίησης δηλώνει από οικονομική άποψη ότι η παραγωγή των κλάδων αυτών εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την ξένη εργατική δύναμη.

Ωστόσο η κοινωνικοοικονομική θέση των μεταναστών στις χώρες αυτές δεν ήταν ιδανική. Όπως γράφτηκε παραπάνω απασχολούνταν σε εργασίες που κατ' αρχάς απέρριπταν οι γηγενείς. Τις απέρριπταν διότι ήταν κακοπληρωμένες, με κακές συνθήκες εργασίας, επικίνδυνες και λιγότερο κοινωνικά αποδεκτές. Αυτές τις θέσεις κλήθηκαν να καλύψουν οι ξένοι εργάτες. Συνήθως η «επιστράτευση» γίνονταν από τους ίδιους τους επιχειρηματίες και όχι γενικά από κρατικές υπηρεσίες των χωρών υποδοχής. Έτσι αυτοί διάλεγαν τους πιο υγιείς σωματικά και πνευματικά, υπέγραφαν

συμβόλαιο και έτσι οι μετανάστες για πολλά χρόνια δεν είχαν την ελευθερία επιλογής του επαγγέλματος και του εργοδότη. Η έλλειψη λοιπόν επαγγελματικής κινητικότητας ήταν μια από τις αιτίες της κοινωνικής «καθήλωσης» των μεταναστών.

Ακόμα οι μετανάστες κατά βάση ήταν ανειδίκευτοι, χωρίς ίχνος επαγγελματικής και τεχνικής κατάρτισης αφού πολλοί από αυτούς προέρχονταν από αγροτικές περιοχές του νότου. Σε αυτό όμως ευθύνη έχουν και οι χώρες αποστολής. Μόνο η Ιταλία απαίτησε από τη Δυτική Γερμανία να χρηματοδοτήσει την τεχνολογική κατάρτιση των Ιταλών μεταναστών πριν ξεκινήσουν από την Ιταλία (Κασιμάτη, 1984).

Τέλος οι μετανάστες ήταν αυτοί που πρώτοι πλήττονταν από την ανεργία ως συνέπεια της οικονομικής ύφεσης όπως συνέβη με την παγκόσμια πετρελαϊκή κρίση το 1973. Χαρακτηριστικό είναι το άρθρο 18 της σύμβασης που υπογράφηκε μεταξύ της Ελλάδας και της Ομοσπονδιακής Γερμανίας το 1960 κατά το οποίο η Ελλάδα θα δέχονταν ανά πάσα στιγμή και χωρίς διατυπώσεις Έλληνες παλιννοστούντες μαζί με τις οικογένειες τους (Κασιμάτη, 1984). Έτσι οι μετανάστες ήταν υποχείρια της μεταναστευτικής πολιτικής της χώρας υποδοχής.

3. Η νεοκλασική προσέγγιση

Σύμφωνα με τη Joly (2002) η θεωρία αυτή είχε εφαρμογή ως ένα σημείο μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στα πλαίσια της οικονομικής ανασυγκρότησης της Δυτικής Ευρώπης. Η νεοκλασική θεωρία πρωτοεμφανίζεται στο έργο του Ravenstein (1889) του οποίου βασική υπόθεση είναι ότι το άτομο μεγιστοποιεί τη χρησιμότητά του υποκείμενο πάντα σε έναν εισοδηματικό περιορισμό.

Σύμφωνα με το Λιανό (1998) η προσέγγιση αυτή αντιμετωπίζει το θέμα της μετανάστευσης από την πλευρά του μεμονωμένου ατόμου. Επικεντρώνεται στο βασικό οικονομικό κίνητρο για μετανάστευση που είναι η διαφορά των πραγματικών μισθών και που εντοπίζεται μεταξύ της χώρας υποδοχής και της χώρας αποστολής. Θεωρεί ότι είναι ατομική απόφαση ξεκομμένη από άλλους παράγοντες και με στόχο τη μεγιστοποίηση του εισοδήματος του.

Η ατομική απόφαση για μετανάστευση μπορεί να συνοψισθεί στον ακόλουθο τύπο της παρούσας αξίας:

$$\frac{W_1}{1+r} + \frac{W_2}{(1+r)} + \dots + \frac{W_t}{(1+r)^{t-1}}$$

όπου W_1, \dots, W_t είναι η γνώση των αμοιβών για t χρόνια εργασίας στην πατρίδα του

$1+r, \dots, (1+r)^{t-1}$ είναι το προεξοφλητικό επιτόκιο προκειμένου ο υποψήφιος να υπολογίσει σήμερα τη μελλοντική αξία των αμοιβών του και έτσι να αποφασίσει αν τελικά η επιλογή για μετακίνηση είναι συμφέρουσα ή όχι. Έτσι:

$$A_1 = \sum_{t=i}^{65} \frac{W_{1,t}}{(1+r)^{t-i}}$$

όπου $W_{1,t}$ είναι η αμοιβή κατά το έτος t στην περιοχή 1, περιοχή που βρίσκεται τώρα

r είναι το επιτόκιο προεξόφλησης

t είναι ο χρόνος

i είναι η ηλικία του εργάτη

Ο αριθμός 65 δηλώνει το ανώτατο ηλικιακό όριο εργασίας

Το ίδιο πρέπει να γίνει και για τη χώρα υποδοχής:

$$A_2 = \sum_{t=i}^{65} \frac{W_{2,t}}{(1+r)^{t-i}}$$

όπου $W_{2,t}$ η αμοιβή στο έτος t στην περιοχή 2, περιοχή στην οποία θέλει να μεταναστεύσει.

Τέλος το άτομο πρέπει να υπολογίσει το οικονομικό και ψυχικό κόστος της μετανάστευσης. Έστω ότι το κόστος αυτό είναι K . Έτσι η απόφαση για μετανάστευση πρέπει να γίνει βάσει των ποσοτήτων A_1, A_2 και K . Αν $A_2 - K - A_1 > 0$ η μετακίνηση από την περιοχή 1 στη 2 θα είναι συμφέρουσα. Αν $A_2 - K - A_1 = 0$ η μετακίνηση θα είναι αδιάφορη και αν $A_2 - K - A_1 < 0$ η μετακίνηση θα είναι ζημιογόνος.

Πιθανότατα η πιο παλιά και πιο γνωστή θεωρία γύρω από την παγκόσμια μετανάστευση αναπτύχθηκε αρχικά για να εξηγήσει τη μετακίνηση εργατών στα πλαίσια της οικονομικής ανάπτυξης που λαβαίνει χώρα στις λιγότερο αναπτυγμένες

χώρες. Στα άρθρα τους οι Todaro (1969) και Harris και Todaro (1970) ανέπτυξαν ένα διτομεακό μοντέλο, τη βιομηχανία και τη γεωργία με ένα ελάχιστο μισθό στον τομέα της βιομηχανίας και ανεργία στη βιομηχανία. Η εισροή μεταναστών στον τομέα της βιομηχανίας είναι αποτέλεσμα της διαφοράς μεταξύ του πραγματικού μισθού στη γεωργία και του αναμενόμενου μισθού στη βιομηχανία. Ο αναμενόμενος μισθός περιλαμβάνει την πιθανότητα να βρεθεί εργασία στην πόλη, την πιθανότητα δηλαδή της ανεργίας. Η μετανάστευση στις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες διακρίνεται σύμφωνα με τον Todaro σε δύο επίπεδα. Στο πρώτο ο ανειδίκευτος εργάτης της υπαίθρου που μεταναστεύει στην πόλη περνά κάποια συγκεκριμένη χρονική περίοδο στο λεγόμενο «παραδοσιακό αστικό» τομέα. Αυτός περιλαμβάνει τους περιστασιακά εργαζόμενους, τους υποαπασχολούμενους κι αυτούς που κερδίζουν ελάχιστα από το εμπόριο και τις υπηρεσίες. Το δεύτερο στάδιο επιτυγχάνεται με τη σταθεροποίηση της εργασίας στον βιομηχανικό τομέα.

Έτσι σε *μακροοικονομικό επίπεδο* τόσο η διεθνής όσο και η εσωτερική μετανάστευση είναι αποτέλεσμα διαφορών στην προσφορά και ζήτηση στην αγορά εργασίας. Στις χώρες με χαμηλή προσφορά και υψηλή ζήτηση εργασίας οι μισθοί είναι χαμηλοί ενώ στις χώρες με υψηλή προσφορά εργασίας οι μισθοί είναι υψηλότεροι. Έτσι παρουσιάζεται μετακίνηση εργασίας μέχρι στο σημείο που θα εξαλειφθούν οι διαφορές στους μισθούς. Άλλωστε το 1932 ο νομπελίστας Hicks υποστήριξε ότι τα οικονομικά πλεονεκτήματα και κυρίως οι διαφορές στους μισθούς μεταξύ περιοχών είναι η κύρια αιτία της μετανάστευσης (Borjas, 1996).

Η μετανάστευση όμως εργασίας είναι παράλληλα και μετακίνηση κεφαλαίου από τη χώρα με υψηλό ποσοστό κεφαλαίου στη χώρα με χαμηλότερο. Αυτό συμβαίνει προκειμένου να αξιοποιηθούν ευκαιρίες λόγω της έλλειψης ειδικευμένου ανθρώπινου δυναμικού. Έτσι στο άρθρο τους ο Massey et al. (1993) υποστηρίζουν ότι υπάρχει πάντα μια ετερογένεια μεταξύ των μεταναστών στον τομέα της ειδικευσης.

Τέλος η νεοκλασική θεωρία υποστηρίζει ότι ο μόνος τρόπος προκειμένου οι κυβερνήσεις να ελέγξουν τις μεταναστευτικές ροές είναι να ελέγξουν την αγορά εργασίας στις χώρες υποδοχής και αποστολής.

Το *μικροοικονομικό επίπεδο* ανάλυσης αφορά στην ατομική επιλογή. Σύμφωνα με τον Sjaastad (1962) τα άτομα επιλέγουν να μεταναστεύσουν γιατί η εκτίμηση ότι τα οφέλη από τη μετανάστευση θα είναι θετικά υπερτερεί. Η διεθνής μετανάστευση αντιμετωπίζεται σε αυτό το επίπεδο ως μια μορφή επένδυσης σε ανθρώπινο κεφάλαιο. Τα άτομα επιλέγουν να μετακινηθούν εκεί όπου πιστεύουν ότι θα είναι πιο

παραγωγικοί δεδομένου των δεξιοτήτων τους. Πέρα όμως από τα οικονομικά οφέλη η διαδικασία αυτή περιλαμβάνει και κάποιο κόστος που πρέπει να αναλάβουν τα άτομα. Το κόστος της μετανάστευσης σύμφωνα με τον Sjaastad διακρίνεται σε χρηματικό και μη χρηματικό. Το χρηματικό κόστος περιλαμβάνει τα έξοδα για φαγητό και τα έξοδα μετακίνησης. Ωστόσο το κόστος αυτό είναι πολύ μικρό. Το μη χρηματικό κόστος συνίσταται στο κόστος ευκαιρίας δηλαδή τα διαφυγόντα έσοδα που συνεπάγεται το ταξίδι και το χρονικό διάστημα που μεσολαβεί μέχρι να βρεθεί νέα απασχόληση. Το διάστημα αυτό είναι συνάρτηση του επιπέδου της ανεργίας στη χώρα υποδοχής και του κόστους προκειμένου ο εργάτης να αποκτήσει ο μετανάστης νέες δεξιότητες για να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της νέας αγοράς εργασίας.

Ένα δεύτερο είδος μη χρηματικού κόστους είναι το «ψυχικό κόστος», το κόστος της απομάκρυνσης από την οικογένεια και το οποίο δεν είναι εύκολο να ποσοτικοποιηθεί αλλά δεν προσφέρει νέους πόρους και επομένως δεν πρέπει να θεωρηθεί ως επένδυση στη μετανάστευση. Παρόλα αυτά το ψυχικό κόστος επηρεάζει τη διανομή των πόρων αφού αν αυτό ήταν μηδενικό η μεταναστευτική ροή θα ήταν μεγαλύτερη.

Η μετανάστευση λαμβάνει χώρα όταν υπάρχουν πολλές πιθανότητες ότι ο εργάτης θα αποσβέσει την επένδυση που έκανε σε ανθρώπινο κεφάλαιο. Επόμενο είναι οι μετανάστες να μετακινούνται από τις χώρες με χαμηλό εισόδημα στις χώρες με υψηλότερο εισόδημα και όσο μεγαλύτερη αυτή η διαφορά στους μισθούς ή όσο πιο οικονομική είναι η μετακίνηση τόσο θα αυξάνει η μεταναστευτική ροή (Bojras, 2000). Οι διαφορές αυτές στους μισθούς μεταξύ των δύο χωρών θα έχουν αντίκτυπο και στην επιλογή των εργατών από τη χώρα υποδοχής αφού εργάτες με μεγαλύτερες επαγγελματικές ικανότητες αμείβονται υψηλότερα και το αντίθετο. Έτσι διακρίνονται δύο τύποι επιλογής εργατών στα πλαίσια της μεταναστευτικής διαδικασίας:

α. Θετική επιλογή όταν οι μετανάστες διαθέτουν δεξιότητες άνω του μέσου όρου της χώρας υποδοχής και αντίστοιχα

β. Αρνητική επιλογή όταν διαθέτουν δεξιότητες κάτω του μέσου όρου της χώρας υποδοχής.

Η απόφαση για μετανάστευση σύμφωνα με τη νεοκλασική θεωρία μπορεί να συνοψιστεί στην ακόλουθη εξίσωση (Massey et al., 1993):

$$ER(0) = \int_0^{\infty} [P_1(t)P_2(t)Y_d(t) - P_3(t)Y_0(t)]e^{-\rho t} dt - C(0)$$

όπου $ER(0)$ είναι η αναμενόμενη απόδοση της μετανάστευσης, υπολογισμένη πριν την αναχώρηση τη στιγμή 0

t είναι ο χρόνος

$P_1(t)$ είναι η πιθανότητα να αποφευχθεί η απέλαση από τη χώρα προορισμού

Αυτό υπολογίζεται σε 1.0 για τους νόμιμους μετανάστες και < 1.0 για τους παράνομους

$P_2(t)$ είναι η πιθανότητα εργασίας στη νέα χώρα

$Y_d(t)$ είναι η αμοιβή από την εργασία στη χώρα υποδοχής

$P_3(t)$ είναι η πιθανότητα εργασίας στη χώρα προέλευσης

$Y_0(t)$ είναι η αμοιβή στη χώρα προέλευσης

r είναι το προεξοφλητικό επιτόκιο και

$C(0)$ είναι το σύνολο του κόστους μετακίνησης μαζί με το «ψυχικό κόστος»

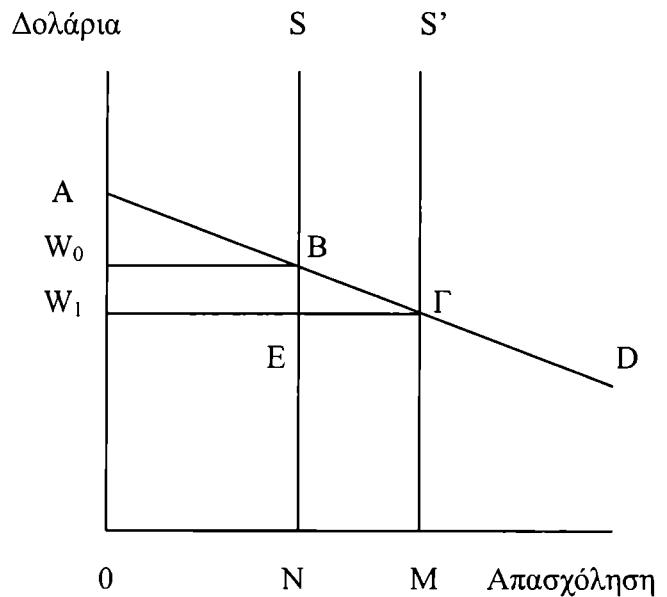
Αν η ποσότητα $ER(0)$ είναι θετική τότε ο εργάτης μεταναστεύει. Αν είναι αρνητική μένει, αν είναι μηδέν είναι αδιάφορος μεταξύ των δύο καταστάσεων.

3.1 Επιπτώσεις στη χώρα υποδοχής

Όσον αφορά στις επιπτώσεις στη χώρα υποδοχής αρχικά φαίνονται να είναι κατά ένα μεγάλο ποσοστό θετικές (Μουσούρου, 1991, Borjas, 2000). Η χώρα υποδοχής αποκομίζει πλεονεκτήματα αφού δημογραφικά εμπλουτίζεται με άτομα στις πιο παραγωγικές ηλικίες, όπως άλλωστε συνέβη στη Δυτική Ευρώπη μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Αυτοί οι νέοι σε ηλικία εργάτες αποταμιεύουν σημαντικά και κάνουν πολύ μικρή χρήση των παροχών που προσφέρει το κοινωνικό σύστημα της χώρας υποδοχής (ιατρική περίθαλψη, επιδόματα ανεργίας κ.τ.λ.). Υπενθυμίζεται ότι απαγορεύονταν για ένα μεγάλο διάστημα η επανένωση οικογενειών στη χώρα υποδοχής (Joly, 2000). Το κατ' εξοχήν όμως οικονομικό όφελος για τη χώρα υποδοχής είναι ότι σε πρώτη φάση κρατούνται οι μισθοί σε χαμηλά επίπεδα αφού εισρέει φθηνή εργατική δύναμη. Έτσι το κόστος παραγωγής διατηρείται χαμηλό ενώ παράλληλα η ξένη εργατική δύναμη συμβάλλει στην αύξηση της παραγωγής με ταυτόχρονη διατήρηση της σταθερότητας των τιμών (Μουσούρου, 1991). Εμπειρικές έρευνες ωστόσο έδειξαν ότι μια αύξηση της τάξεως του 10% των εργατών επιφέρει μια μείωση των μισθών κατά 3% (Borjas, 2000).

Ακόμα η επίδραση της μετανάστευσης στη χώρα υποδοχής εξαρτάται από τις δεξιότητες που κατέχουν οι ντόπιοι και οι μετανάστες. Σαφώς και η αμοιβή των νεοεισερχομένων είναι χαμηλότερη από αυτές των γηγενών, σε αντίθεση με όσους μετανάστες βρίσκονταν στη χώρα υποδοχής για δύο και τρεις δεκαετίες και κέρδιζαν περισσότερα από τους ντόπιους (Boijas, 2000). Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι την πρώτη φορά που φτάνουν οι μετανάστες υπολείπονται σε δεξιότητες (αυτές που ζητάνε οι εργοδότες), δε γνωρίζουν τη γλώσσα αλλά και δεν γνωρίζουν ποιες είναι και πού βρίσκονται οι καλά αμειβόμενες θέσεις. Όσο οι μετανάστες εγκλιματίζονται στο νέο περιβάλλον, οι δεξιότητές τους βελτιώνονται σημαντικά συγκριτικά με αυτές των ντόπιων και έτσι ενδέχεται οι μετανάστες να αμείβονται καλύτερα από τους γηγενείς, ιδιαίτερα όταν αυτοί επιλέγονται θετικά (σύμφωνα με τη διάκριση που έγινε παραπάνω).

Μπορεί η καθαρή οικονομική επίπτωση της μετανάστευσης να δειχτεί με το παρακάτω διάγραμμα (Boijas, 1996).

Η καμπύλη προσφοράς εργασίας είναι η S και η καμπύλη ζήτησης εργασίας είναι η D . Υποθέτουμε ότι η καμπύλη προσφοράς εργασίας είναι ανελαστική και υπάρχουν φθίνουσες αποδόσεις κλίμακας. Έτσι N είναι οι εγχώριοι εργάτες. Οι N εργάτες αμείβονται με μισθό W_0 . Η καμπύλη ζήτησης εργασίας δίνεται από τη γραμμή της αξίας του οριακού προϊόντος οπότε κάθε σημείο της δείχνει ποια είναι η συμβολή του τελευταίου εργάτη που προσλαμβάνεται. Ως αποτέλεσμα το τραπέζιο $ABN0$ μετρά την αξία του εθνικού εισοδήματος πριν από τη μετανάστευση.

Στο ερώτημα πώς επιδρούν οι μετανάστες που εισέρχονται, υποθέτουμε ότι είναι τέλεια υποκατάστατα των εγχώριων εργατών στην παραγωγή και η καμπύλη προσφοράς μετατοπίζεται στη θέση S' ενώ ο μισθός της αγοράς μειώνεται σε W_1 . Το εθνικό εισόδημα τώρα δίνεται από το τραπέζιο ΑΓΜΘ. Το σχήμα δείχνει ότι οι μισθοί που παίρνουν συνολικά οι μετανάστες δίνεται από την περιοχή που καλύπτεται από το ορθογώνιο ΕΓΜΝ, οπότε η αύξηση του εθνικού εισοδήματος που προστίθεται σε αυτό των εγχωρίων δίνεται από το τρίγωνο ΒΓΕ. Το τρίγωνο αυτό είναι το *πλεόνασμα της μετανάστευσης* και μετρά την αύξηση του εθνικού εισοδήματος που οφείλεται στους μετανάστες και που προστίθεται στους εγχώριους.

Στο ερώτημα γιατί τελικά προκύπτει το πλεόνασμα μετανάστευσης και έτσι ωφελείται η χώρα υποδοχής, είναι γιατί ο μισθός της αγοράς ισούται με την παραγωγικότητα του τελευταίου εργάτη που προσλαμβάνεται. Ως αποτέλεσμα οι μετανάστες αυξάνουν το εθνικό εισόδημα περισσότερο από όσο κοστίζει πραγματικά η πρόσληψη τους. Με άλλα λόγια όλοι οι μετανάστες εκτός από τον τελευταίο συνεισφέρουν στην οικονομία περισσότερο από όσο πληρώνονται. Το πλεόνασμα μετανάστευσης υπολογίζεται σύμφωνα με τον ακόλουθο τύπο (Borjas, 1996):

$$\frac{\text{Πλεονασμα}}{\text{Μεταναστευσης}} = \frac{1}{2} * \frac{W_0 - W_1}{W_1} * \frac{M - N}{M} * \frac{W_1 M}{M} * \frac{W_1 M}{\text{εθνικοεισοδημα}}$$

Ωστόσο ο Borjas υπολογίζει το πλεόνασμα αυτό για τις Ηνωμένες Πολιτείες σε επτά δισεκατομμύρια δολάρια και η αύξηση στο κατά κεφαλήν εισόδημα των γηγενών υπολογίζεται σε λιγότερο από τριάντα δολάρια το χρόνο. Όμως η κύρια επίπτωση για τους γηγενείς κατά τον ίδιο είναι αναδιανεμητική. Η παρούσα μεταναστευτική ροή αναδιανέμει πλούτο από τους ανειδίκευτους εργάτες των οποίων μισθοί πέφτουν λόγω της εισόδου νέων εργατών στους ειδικευμένους που επωμίζονται μέσω της υψηλότερης φορολόγησής τους, το κόστος των κοινωνικών παροχών που χρησιμοποιούν οι εργάτες στους καταναλωτές που χρησιμοποιούν τα αγαθά και τις υπηρεσίες που παράγουν οι μετανάστες. Έτσι η μετανάστευση αλλάζει τον τρόπο που διανέμεται η «πίτα» και προκαλεί τη συζήτηση γύρω από τον αριθμό και τις δεξιότητες των νέων μεταναστών.

3.2 Επιπτώσεις στη χώρα προέλευσης

Ως κέρδη για τις χώρες προέλευσης μπορούν να θεωρηθούν η μείωση της ανεργίας και των πιέσεων που αυτή δημιουργεί αφού η μετανάστευση αποτελεί και μια μορφή εξαγωγής ανεργίας από τη χώρα αποστολής. Κέρδος θεωρούνται τα εμβάσματα που εισρέουν στη χώρα και που εξομαλύνουν το ισοζύγιο πληρωμών, αφού μειώνεται η κατανάλωση. Όμως αποδείχτηκε ότι τα εμβάσματα διοχετεύονταν περισσότερο στην κατανάλωση παρά επενδύονταν σε παραγωγικές δραστηριότητες (Μουσούρου, 1991). Παράλληλα όμως με τα πλεονεκτήματα παρουσιάστηκαν και οι επιπτώσεις στις χώρες αποστολής.

Πρώτα οι δημογραφικές συνέπειες ήταν εμφανείς αφού η αποδημία σημαντικού ποσοστού παραγωγικών και αναπαραγωγικών ηλικιών ήταν δυσμενέστατη. Η αναχώρηση αυτή αντιπροσωπεύει ένα κομμάτι του πληθυσμού πάνω στο οποίο έχει επενδυθεί κεφάλαιο, το ύψος του οποίου είναι δύσκολο να προσδιοριστεί.

Το κεφάλαιο αυτό συνίσταται στις δαπάνες για διατροφή, εκπαίδευση, περίθαλψη. Οι δαπάνες αυτές περιλαμβάνουν το ποσοστό του εισοδήματος της οικογένειας που αφιερώνεται στο παιδί, τις κοινωνικές δαπάνες και παροχές, τον μη αμειβόμενο χρόνο εργασίας που αφιερώνουν οι γονείς στην ανατροφή του παιδιού. Τα είδη αυτά των δαπανών είναι πολύ δύσκολο να υπολογιστούν αφού εξαρτώνται από παράγοντες όπως η ηλικία εισόδου ενός ατόμου στην παραγωγή, το χρόνο και το είδος των σπουδών κ.τ.λ. (Καβουριάρης, 1974).

Τέλος διαπιστώνεται ότι οι ίδιοι οι μετανάστες γενικά βελτιώνουν σε σημαντικό βαθμό την κοινωνικοοικονομική τους θέση τόσο στη χώρα προορισμού όσο και στη χώρα υποδοχής, όπου εδώ εξαρτάται και σε μεγάλο βαθμό από τη μεταναστευτική πολιτική που ακολουθούν οι χώρες αυτές. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω οι μετανάστες μετά από μια ή δύο δεκαετίες κερδίζουν περισσότερα από τους γηγενείς (Borjas, 1994).

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω οι χώρες υποδοχής έχουν κυρίως θετικά οφέλη σε οικονομικό επίπεδο από την εισροή μεταναστών. Στο επίπεδο της επιχείρησης η μετανάστευση είναι επωφελής. Όμως οι μετανάστες της Δυτικής Ευρώπης δε συνάντησαν την υποδομή που όφειλε να τους παρέχει η χώρα προορισμού. Δεν τους προσφέρθηκε ένα ικανοποιητικό επίπεδο ζωής, εύκολη και άμεση πρόσβαση στο κοινωνικό κράτος με αποτέλεσμα οι ελλείψεις αυτές να

αποβούν τελικά ιδιαίτερα δαπανηρές και με υψηλό κοινωνικό κόστος. Παράλληλα η προσπάθεια των χωρών αυτών να ελέγξουν τον αριθμό των εργαζόμενων αλλοδαπών έρχεται σε αντίφαση με το σύστημα της ελεύθερης αγοράς. Έτσι οι χώρες αυτές επέβαλλαν έναν διαχωρισμό ανάμεσα στο εργατικό δυναμικό τους σε ντόπιους και γηγενείς. Σαφώς και οι ξένοι εργάτες ήρθαν να εξυπηρετήσουν συγκεκριμένες ανάγκες όμως η ανάγκη για υποδομή του δυναμικού αυτού κρίνονταν επιτακτική (Μουσούρου, 1991). Η ρήση του Max Frisch ότι ζητήθηκαν εργάτες και ήρθαν άνθρωποι αντικατοπτρίζει καθαρά την αντίφαση και την έλλειψη αυτή (Castles, 1985).

4. Η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου

Στα πλαίσια της ανάλυσης της νεοκλασικής προσέγγισης έγινε αναφορά στο μοντέλο μετανάστευσης του Sjaastad (1962) κατά την οποία η διεθνής μετανάστευση εκλαμβάνεται ως μια μορφή επένδυσης σε ανθρώπινο κεφάλαιο. Η απόφαση είναι ατομική επιλογή κατά την οποία τα άτομα αποφασίζουν να μεταναστεύσουν εκεί όπου δεδομένου των δεξιοτήτων τους νομίζουν ότι θα αμειφθούν καλύτερα από ότι στον τόπο που βρίσκονται τώρα. Επομένως ένας πρόσθετος λόγος για τον οποίο διαφέρουν οι μισθοί από περιοχή σε περιοχή- εκτός από το επίπεδο της οικονομικής ανάπτυξης- είναι και το γεγονός ότι οι εργάτες είναι διαφορετικοί όσον αφορά στις δεξιότητες.

Ο Schultz (1961) υποστηρίζει ότι πράγματι οι δεξιότητες και η γνώση που αποκομίζουν τα άτομα κατά τη διάρκεια της ζωής τους είναι μια μορφή κεφαλαίου. Παρατηρήθηκε ότι στις δυτικές κοινωνίες το κεφάλαιο αυτό αναπτύχθηκε πολύ πιο γρήγορα από το φυσικό κεφάλαιο κι αυτό αποτελεί το πιο χαρακτηριστικό γνώρισμα του οικονομικού συστήματος. Σύμφωνα με τον ίδιο το μέγεθος της κατανάλωσης συνίσταται και σε επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο, εννοώντας τις δαπάνες για εκπαίδευση, υγεία και εσωτερική μετανάστευση προκειμένου οι μετανάστες να εκμεταλλευθούν τις ευκαιρίες απασχόλησης. Τα πρώτα ψήγματα αναγνώρισης του ανθρώπινου κεφαλαίου τα συναντάμε στα έργα του Adam Smith που περιλαμβάνουν ότι όλες τις δεξιότητες και ικανότητες του πληθυσμού μιας χώρας αποτελούν μέρος του κεφαλαίου.

Τα άτομα επενδύουν στο ανθρώπινο κεφάλαιο γιατί πιστεύουν ότι έτσι θα μεγιστοποιήσουν μελλοντικά τις αποδόσεις τους. Τα άτομα που επενδύουν σε

εκπαίδευση είναι πρόθυμοι να παραιτηθούν από απολαβές κατά τη διάρκεια των σπουδών τους προκειμένου να έχουν υψηλότερες αποδοχές στο μέλλον. Η υπόθεση αυτή επαληθεύεται και εμπειρικά (Boijas, 1996).

Πράγματι η επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο είναι μια σημαντική και υπολογίσιμη επένδυση αλλιώς δε μπορεί να εξηγηθεί το φαινόμενο του «brain drain». Οι χώρες εκείνες που δέχονται στο έδαφος τους υψηλά ειδικευμένα άτομα για να εργαστούν σε ζωτικούς τομείς της οικονομίας των χωρών υποδοχής, όπως οι τεχνολογίες, επαληθεύει περίτρανα τη θεωρία αυτή. Σύμφωνα με τον Boijas η οικονομία των Ηνωμένων Πολιτειών έχει πολλά να κερδίσει από την είσοδο ειδικευμένων εργατών. Οι ειδικευμένοι εργάτες κερδίζουν περισσότερα από τους μη ειδικευμένους. Έτσι πληρώνουν περισσότερους φόρους και δεν κάνουν μεγάλη χρήση των κοινωνικών παροχών (επιδόματα ανεργίας, κ.τ.λ.).

Ο Schultz (1961) υποστηρίζει ότι η οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας προϋποθέτει εσωτερική μετανάστευση, ώστε οι εργάτες να προσαρμόζονται στις νέες επαγγελματικές απαιτήσεις. Οι νεότερες ηλικίες είναι πιο πρόθυμες να επενδύσουν στη γνώση και ίσως και να μεταναστεύσουν αφού έχουν μπροστά τους μεγαλύτερο ορίζοντα μεγιστοποίησης των κερδών τους. Ακόμα όσο πιο μορφωμένα είναι τα άτομα τόσο πιο εύκολα παίρνουν την απόφαση να μεταναστεύσουν αφού η γνώση του τον βοηθάει να ελαχιστοποιήσει τους κινδύνους από τη μετανάστευση. Οι κίνδυνοι αυτοί μεγαλώνουν όσο μεγαλώνει και η απόσταση από τη χώρα προέλευσης λόγω μειούμενης πληροφόρησης γύρω από τη νέα αγορά εργασίας.

Ωστόσο το ερώτημα που γεννάται είναι πώς είναι δυνατό να υπολογιστεί το μέγεθος της ανθρώπινης επένδυσης και που τελικά αποτελεί ζημία για τη χώρα προέλευσης. Ο Schultz (1961) παραλληλίζει τον υπολογισμό αυτό με τον υπολογισμό του μεγέθους του σχηματισμού του συμβατικού κεφαλαίου. Το τελευταίο ισούται με τα έξοδα που πραγματοποιούνται για την παραγωγή των κεφαλαιουχικών αγαθών. Παρόλα αυτά ο υπολογισμός της επένδυσης σε ανθρώπινο κεφάλαιο συναντά μια επιπλέον δυσκολία. Πώς θα γίνει ο διαχωρισμός μεταξύ των δαπανών για κατανάλωση και για επένδυση. Σύμφωνα με τον ίδιο υπάρχουν τρία είδη δαπανών: δαπάνες για κατανάλωση που δεν συνεισφέρουν στην ανάπτυξη δεξιοτήτων, δαπάνες για βελτίωση δεξιοτήτων, δηλαδή δαπάνες που δεν αποτελούν καθαρή κατανάλωση και τέλος δαπάνες που προορίζονται και για κατανάλωση και για επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο.

Υπάρχει δε και μια εναλλακτική μέθοδος όπου η επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο υπολογίζεται βάσει της απόδοσης της και όχι βάσει του κόστους της. Έτσι οι δεξιότητες που αποκτά ένα άτομο επηρεάζουν την αμοιβή του με αποτέλεσμα η αύξηση των αποδοχών του να αποτελεί και την απόδοση της επένδυσης.

Ανακεφαλαιώνοντας, η κύρια συμβολή της θεωρίας του ανθρώπινου κεφαλαίου είναι ότι πρέπει να λαμβάνεται υπόψη στην απόφαση για μετανάστευση και η ετερογένεια των ατόμων και όχι μόνο οι διαφορές στους μισθούς, που κατά κόρον υποστηρίζει η νεοκλασική θεωρία. Έτσι τα άτομα μιας περιοχής προτού μεταναστεύσουν σταθμίζουν την ανταμοιβή των δεξιοτήτων και ικανοτήτων της τόσο στον τόπο υποδοχής όσο και στον τόπο προορισμού και το πόσο εύκολο είναι να βρεθεί εργασία που ανταποκρίνεται στα προσόντα τους.

5. Τα νέα οικονομικά της μετανάστευσης

Τα τελευταία χρόνια μια νέα θεωρία ανέκλυψε προκειμένου να ερμηνευθεί το φαινόμενο της μετανάστευσης και που αντιπαρατίθεται στη νεοκλασική θεωρία. Σύμφωνα με την τελευταία τα άτομα αποφασίζουν να μεταναστεύσουν λόγω των μισθολογικών διαφορών που παρουσιάζουν οι διεθνείς αγορές εργασίας, ενώ οι εθνικές αγορές είναι τέλειες και δεν παίζουν κανένα ρόλο στην απόφαση του ατόμου. Έτσι τα άτομα μεταναστεύουν προκειμένου να αποκομίσουν υψηλότερα εισοδήματα εκτός της χώρας προέλευσής τους.

Τα νέα οικονομικά της μετανάστευσης προσβέουν ότι η διεθνής μετανάστευση είναι αποτέλεσμα των ατελών αγορών που θέτουν εμπόδια στην ευημερία των ατόμων. Έτσι σε αντίθεση με το νεοκλασικό μοντέλο, δεν παίρνει υπόψη τέλειες αγορές αλλά αναγνωρίζει ότι σε πολλές περιοχές και κυρίως στις αναπτυσσόμενες χώρες οι αγορές κεφαλαίου, επενδυτικών προϊόντων και ασφαλειών είναι ατελείς ή / και απρόσιτες. Έτσι τα κίνητρα των ατόμων για μετανάστευση δεν είναι οι διαφορές στους μισθούς που υφίστανται μεταξύ αγορών αλλά η θωράκιση απέναντι στην ανασφάλεια, στη σχετική πενία, στην εισοδηματική υστέρηση δηλαδή ενός νοικοκυριού σε σχέση με τα υπόλοιπα νοικοκυριά της κοινότητας. Στόχος είναι η διαφοροποίηση των πηγών του εισοδήματος. Έτσι η μετανάστευση αντιμετωπίζεται ως ένα μέσο μετασχηματισμού του νοικοκυριού ώστε να ανταπεξέλθει στις απαιτήσεις της καπιταλιστικής οικονομίας σε ένα περιβάλλον με ελλιπή κοινωνική ασφάλιση και ελλιπές χρηματοπιστωτικό σύστημα. Ο ακόλουθος τύπος (Massey et

al.1993) συνοψίζει την άποψη ότι τα νοικοκυριά επιθυμούν να βελτιώσουν την οικονομική τους θέση σε σχέση με τα υπόλοιπα νοικοκυριά της κοινότητας. Έτσι:

$$RD(y) = \int_y^{y^{\max}} h[1 - F(y)]dy$$

όπου $F(y)$ είναι η κατανομή του εισοδήματος στην κοινότητα

$h [1 - F(y)]$ είναι η δυσαρέσκεια που έχει ένα νοικοκυριό με εισόδημα y και που δεν κερδίζει περισσότερα

y_{\max} είναι το υψηλότερο εισόδημα στην κοινότητα

Βασικό στοιχείο της θεωρίας αυτής είναι ότι η απόφαση για μετανάστευση δε λαμβάνεται από ένα μόνο άτομο, αλλά σε συμφωνία με την οικογένεια, είναι δηλαδή συλλογική απόφαση. Έτσι δε μεταναστεύει όλη η οικογένεια αλλά ένα ή περισσότερα μέλη της σε ξένες χώρες όπου οι μισθοί και οι συνθήκες εργασίας είναι αρνητικά συσχετιζόμενες με τα αντίστοιχα μεγέθη των χωρών προέλευσης.

Κύριος εκφραστής της θεωρίας των νέων οικονομικών της εργασίας είναι ο Stark (1985) που έκανε την ανάλυση για τη μετανάστευση από τις αναπτυσσόμενες στις πιο αναπτυγμένες χώρες. Τόνισε ότι ένας σημαντικός λόγος που συμβάλλει στην απόφαση για μετανάστευση είναι και η σχετική θέση του ατόμου στο κοινωνικό του περιβάλλον, δηλαδή συγκρίνει την ευημερία του όχι σε απόλυτα μεγέθη αλλά σε σχετικά. Εξετάζει το πόσο «καλά» ζει σε σχέση με το γείτονά του ή με το μέσο όρο της περιοχής όπου διαμένει.

Ο Mincer (1978) υποστήριξε ότι η απόφαση μετανάστευσης δεν πρέπει να βασίζεται στο αν ένα συγκεκριμένο μέλος του νοικοκυριού βελτιώνει τη θέση του στον τόπο προορισμού αλλά στο αν βελτιώνεται η θέση της οικογένειας ως σύνολο.

Ας υποθέσουμε ότι ένα νοικοκυριό αποτελείται από δύο άτομα, έναν άνδρα και μια γυναίκα. Με ΔPV_H συμβολίζεται η μεταβολή της παρούσας αξίας των απολαβών του άνδρα και ΔPV_W των απολαβών της γυναίκας. Η οικογένεια, ως μονάδα, θα μεταναστεύσει αν το καθαρό όφελος της οικογένειας είναι θετικό δηλαδή:

$$\Delta PV_H + \Delta PV_W > 0$$

Όμως η άριστη απόφαση για μετανάστευση όλης της οικογένειας δεν είναι η ίδια αν επρόκειτο για ένα και μεμονωμένο άτομο. Ας υποθεθεί ότι το όφελος της γυναίκας από τη μετακίνηση είναι θετικό αλλά του άνδρα αρνητικό,

$$\Delta PV_H + \Delta PV_W < 0$$

τότε αρνητικό είναι και το όφελος όλης της οικογένειας. Έτσι η γυναίκα υποχρεώνεται σε δεσμευμένη παραμονή. Αν όμως παράλληλα τα οφέλη της γυναίκας από τη μετακίνηση ξεπερνούν την απώλεια του άντρα, τότε το αποτέλεσμα θα είναι θετικό για όλη την οικογένεια και έτσι η οικογένεια θα μεταναστεύσει. Τώρα ο άντρας υποχρεώνεται σε δεσμευμένη μετανάστευση.

Η παραπάνω ανάλυση δείχνει ότι ο γάμος δρα αρνητικά στην απόφαση για μετανάστευση αφού τα οφέλη του ενός που θα προκύψουν μπορεί να υπερκεραστούν από τις απώλειες του άλλου. Αυτό σημαίνει ότι η μετανάστευση δε συμφέρει πάντα και τις δύο πλευρές.

Όπως αναφέρθηκε η απόφαση για μετανάστευση λαμβάνεται από κοινού με τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας. Το κόστος και τα κέρδη σταθμίζονται στα πλαίσια μιας συλλογικής συμφωνίας. Για παράδειγμα ένα σημαντικό κέρδος είναι τα εμβάσματα που στέλνει ο μετανάστης πίσω στην οικογένεια του. Έτσι οι παράγοντες που συμβάλλουν στη βελτίωση της αγοραστικής δύναμης επηρεάζουν θετικά το μέγεθος των εμβασμάτων (Stark, 1985). Αυτή η προσέγγιση δείχνει την ικανότητα, την ευελιξία και γενικά αυτό που αποκαλείται το συγκριτικό πλεονέκτημα της οικογένειας. Δεν αντιμετωπίζει την οικογένεια ως μια ενότητα που διασπάται μόλις ένα μέλος της μεταναστεύσει αλλά ότι συνεχίζει και μετά από αυτή να υφίσταται μια αμοιβαία αλληλεξάρτηση θεωρεί το φαινόμενο της μετανάστευσης ως μια «σταθμισμένη στρατηγική».

Από τα παραπάνω προκύπτουν κάποιες επιπτώσεις για τις κυβερνήσεις (Massey et al., 1993):

α. Οι κυβερνήσεις μπορούν να επηρεάσουν τη μεταναστευτική ροή μέσω πολιτικών που επηρεάζουν όχι μόνο την αγορά εργασίας αλλά και το ασφαλιστικό σύστημα και το χρηματοπιστωτικό σύστημα.

β. Οι κυβερνητικές πολιτικές και οι οικονομικές αλλαγές που καθορίζουν τη διανομή του εισοδήματος θα αλλάξουν την οικονομική θέση ορισμένων νοικοκυριών και έτσι ίσως επηρεαστεί και η απόφαση τους να μεταναστεύσουν.

γ. Αυτές οι πολιτικές και αλλαγές θα επηρεάσουν τη διανομή του εισοδήματος ανεξάρτητα της επιρροής που θα έχουν πάνω στο μέσο εισόδημα. Για την ακρίβεια εκείνες οι πολιτικές που δημιουργούν υψηλό μέσο εισόδημα στις χώρες αποστολής μπορεί να αυξήσουν τη μεταναστευτική ροή αν φτωχότερα νοικοκυριά δεν έχουν όφελος από την αύξηση του εισοδήματος και το αντίστροφο.

Ανακεφαλαιώνοντας, παρόλο που οι μισθολογικές διαφορές αποτελούν ένα σημαντικό κίνητρο για μετανάστευση, δείχθηκε με τη θεωρία αυτή ότι δεν είναι και ο μοναδικός. Κρατώντας σταθερή την επίδραση στο εισόδημα η διεθνής μετανάστευση μειώνει τον κίνδυνο της σχετικής πενίας. Σύμφωνα πάντα με τις εμπειρικές έρευνες η θεωρία των νέων οικονομικών και η νεοκλασική θεωρία αλληλοσυμπληρώνονται και δεν μπορούν κάθε μια ξεχωριστά να ερμηνεύσει πλήρως το φαινόμενο της διεθνούς μετανάστευσης.

6. Η θεωρία της δυϊστικής αγοράς εργασίας

Παρόλο που η νεοκλασική θεωρία και τα νέα οικονομικά της εργασίας οδηγούν σε διαφορετικά συμπεράσματα γύρω από τα αίτια της διεθνούς μετανάστευσης, το κοινό που παρουσιάζουν και οι δύο θεωρίες είναι ότι είναι κατά βάση η απόφαση για μετανάστευση παίρνεται σε μικροοικονομικό επίπεδο. Αντίθετα η διαφορά που παρουσιάζουν είναι οι μονάδες που λαμβάνουν τις αποφάσεις - το άτομο ή η οικογένεια και το υπό μεγιστοποίηση ή ελαχιστοποίηση στοιχείο, δηλαδή το εισόδημα ή ο κίνδυνος. Ακόμα η διαφορά έγκειται το οικονομικό πλαίσιο μέσα στο οποίο παίρνονται οι αποφάσεις που είναι οι τέλειες ή οι ατελείς αγορές αλλά και το κοινωνικό πλαίσιο, αν δηλαδή το κέρδος στο εισόδημα υπολογίζεται σε απόλυτους όρους ή σε σχέση με το κοινωνικό περιβάλλον όπου διαμένει το άτομο πριν μεταναστεύσει (Stark et al., 1985).

Η θεωρία αυτή σε αντίθεση με τις δύο προηγούμενες υποστηρίζει ότι κύριο αίτιο της διεθνούς μετανάστευσης είναι η εγγενής ζήτηση των σύγχρονων βιομηχανικών κοινωνιών για εργασία. Έτσι το εγγενές αυτό χαρακτηριστικό οδηγεί σε ένα δυϊσμό στην αγορά εργασίας εντός μιας χώρας: στον πρωτογενή τομέα που περιλαμβάνει καλοπληρωμένες δουλειές, καλές συνθήκες εργασίας, απασχολεί ειδικευμένους εργάτες και στον δευτερογενή τομέα με κακοπληρωμένες δουλειές, υπό άσχημες και επικίνδυνες συνθήκες, δουλειές που δεν απαιτούν ειδικευμένο

εργατικό δυναμικό και που προορίζονται να καλυφθούν από τους μετανάστες αφού οι γηγενείς αρνούνται να καλύψουν.

Η νεοκλασική θεωρία γύρω από τα οικονομικά της εργασίας βασίζεται στην οριακή παραγωγικότητα στα πλαίσια της μεγιστοποίησης του κέρδους από την πλευρά των εργοδοτών και από την άλλη πλευρά στην προσφορά της εργασίας από τους εργαζομένους στα πλαίσια της μεγιστοποίησης της χρησιμότητάς τους. Η μεγιστοποίηση της χρησιμότητας είναι η κοινή συνισταμένη δύο παραμέτρων: η πρώτη είναι η επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο που καθορίζει τις δεξιότητες του ατόμου και επομένως το είδος της εργασίας που αυτό μπορεί να προσφέρει. Η δεύτερη είναι η θεωρία της επιλογής μεταξύ ελεύθερου χρόνου και εργασίας που είναι καθοριστικό για την ποσότητα της εργασίας που ο εργαζόμενος είναι διατεθειμένος να παράσχει.

Η δυϊστική θεωρία της αγοράς εργασίας συνιστά μια σφοδρή κριτική στη νεοκλασική θεωρία των οικονομικών της εργασίας. Η δυϊστική θεωρία και οι ερμηνείες της πρωτοεμφανίστηκαν τη δεκαετία του 1960 και ήταν αποτέλεσμα της επίμονης φτώχειας, των εισοδηματικών ανισοτήτων, της αποτυχίας των προγραμμάτων εκπαίδευσης και κατάρτισης, των διακρίσεων στην αγορά εργασίας και του προστατευτικού ρυθμιστικού πλαισίου των αγορών (Cain, 1976). Ο Cain (1976) ορίζει την κατάτμηση της αγοράς εργασίας ως την ιστορική διαδικασία κατά την οποία πολιτικοοικονομικές δυνάμεις προωθούν τη διαίρεση της αγοράς εργασίας σε υποαγορές ή τμήματα με διαφορετικά χαρακτηριστικά κάθε ένα. Κατά τον ίδιο οι παρούσες συνθήκες στην αγορά εργασίας είναι το αποτέλεσμα τεσσάρων τμηματοποιήσεων: της τμηματοποίησης σε πρωτογενείς και δευτερογενείς αγορές και σε περαιτέρω τμηματοποίηση μέσα στον πρωτογενή τομέα, κατά εθνικότητα και κατά φύλο.

Ο πιο σημαντικός εκφραστής της θεωρίας αυτής είναι ο Piore (Massey et al., 1993). Σύμφωνα με αυτόν η μετανάστευση δεν προκαλείται από τους παράγοντες απώθησης των χωρών προορισμού (χαμηλοί μισθοί ή υψηλή ανεργία) αλλά από τους παράγοντες έλξης στις χώρες υποδοχής (μια χρόνια και συνεχής ανάγκη για ξένους εργάτες). Έτσι η εγγενής ζήτηση για μετανάστες πηγάζει από τέσσερα χαρακτηριστικά των οικονομιών των ανεπτυγμένων χωρών.

Το πρώτο είναι ο *διαρθρωτικός πληθωρισμός*. Οι μισθοί δεν αντιπροσωπεύουν μόνο το νόμο της προσφοράς και της ζήτησης. Αντιπροσωπεύουν και το κοινωνικό γόητρο που παρέχει μια καλά αμειβόμενη δουλειά καθώς υφίσταται μια

επαγγελματική και κοινωνική ιεραρχία. Έτσι οι μισθοί και κατά συνέπεια οι εργοδότες δεν είναι ελεύθεροι να μετακινηθούν ανάλογα με την προσφορά εργασίας. Αν οι εργοδότες θελήσουν να προσελκύσουν εργάτες για ανειδίκευτες δουλειές δε μπορούν να το πράξουν με το να αυξήσουν έτσι απλά τους μισθούς. Κι αυτό γιατί θα πρέπει να ακολουθήσουν ανοδική πορεία και οι μισθοί όλων των επαγγελμάτων σύμφωνα με την ιεραρχία. Γι' αυτό και προτιμώνται πιο οικονομικές λύσεις όπως η εισροή μεταναστών που θα εργαστούν ακόμα και με χαμηλούς μισθούς.

Δεύτερο χαρακτηριστικό είναι τα *προβλήματα κινητικότητας* μεταξύ των επαγγελμάτων. Όπως ειπώθηκε και παραπάνω κάθε επάγγελμα αντικατοπτρίζει ένα κοινωνικό γόητρο. Όσο λοιπόν πιο χαμηλά βρίσκεται στην ιεραρχία ένα επάγγελμα τόσο λιγότερο καταξιωμένο είναι και προσφέρει λιγότερες πιθανότητες για κοινωνική ανέλιξη. Συνήθως οι ντόπιοι δεν ενδιαφέρονται για αυτές τις δουλειές και επομένως τα κενά αυτά έρχονται να καλύψουν οι μετανάστες, οι οποίοι δεν ενδιαφέρονται για την κοινωνική τους καταξίωση στη χώρα υποδοχής αφού δεν αισθάνονται μέλη της.

Προτελευταίο χαρακτηριστικό είναι ο *οικονομικός δυϊσμός*. Οι τμηματοποιημένες αγορές εργασίας των ανεπτυγμένων χωρών αντικατοπτρίζουν το δυϊσμό κεφαλαίου και εργασίας. Το κεφάλαιο είναι ένας σταθερός παραγωγικός συντελεστής που δεν μπορεί να προσαρμοστεί άμεσα στις μεταβολές της ζήτησης σε αντίθεση με το συντελεστή εργασία που μπορεί να απολύει εργάτες σε μια ενδεχόμενη μείωση της. Έτσι οι εργαζόμενοι σε εργασίες εντάσεως κεφαλαίου είναι ειδικευμένοι, έχουν εκπαιδευτεί από τον εργοδότη και είναι μεγάλη οικονομική απώλεια γι' αυτόν αν φύγουν. Αντίθετα οι ανειδίκευτοι εργάτες που εργάζονται σε κατ' εξοχήν ασταθείς συνθήκες δεν αποτελούν σημαντική απώλεια. Έτσι για άλλη μια φορά οι γηγενείς απορρίπτουν δουλειές εντάσεως εργασίας και τα κενά καλούνται να καλύψουν οι μετανάστες.

Τελευταίο χαρακτηριστικό είναι η *δημογραφία της εργασίας*. Στο παρελθόν τα κακοπληρωμένα και ασταθή επαγγέλματα κάλυπταν σε ένα μεγάλο ποσοστό οι γυναίκες και οι έφηβοι. Στις ανεπτυγμένες όμως οικονομίες η αυξανόμενη συμμετοχή της γυναίκας στην εργασία και το κινήγι για επαγγελματική καταξίωση καθώς και η επιμήκυνση του χρόνου σπουδών των νέων δημιούργησε ελλείψεις, που έρχονται να ικανοποιήσουν οι μετανάστες.

Οι υποστηρικτές της θεωρίας αυτής τονίζουν ότι η τμηματοποίηση της αγοράς εργασίας δημιουργήθηκε γιατί είναι λειτουργική, δηλαδή διευκολύνει τη λειτουργία

των καπιταλιστικών θεσμών, διευκολύνει την αναπαραγωγή της καπιταλιστικής ηγεμονίας και νομιμοποιεί την εξουσία και τον έλεγχο μεταξύ προϊσταμένων και υφισταμένων (Reich, 1973).

Ωστόσο δεν είναι βέβαιο ότι η δυϊστική θεωρία της εργασίας μπορεί να εξηγήσει απόλυτα τη ζήτηση για μετανάστες. Η ζήτηση αυτή είναι ένας πιθανός λόγος για μετακίνηση αλλά η μεταναστευτική ροή σχετίζεται και με τη διαφορά στους μισθούς, με τη διαφοροποίηση του κινδύνου και επομένως η θεωρία αυτή συμπληρώνει τη νεοκλασική και τη θεωρία των νέων οικονομικών.

7. Η θεωρία του παγκόσμιου συστήματος

Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία η μετανάστευση δεν είναι αποτέλεσμα του δυϊσμού της αγοράς εργασίας αλλά της δομής της παγκόσμιας αγοράς έτσι όπως αυτή διαμορφώθηκε μετά το δεκατοέκτο αιώνα. Η θεωρία αυτή αποδέχεται το διαχωρισμό σε κεντρικές και περιφερειακές οικονομίες, ενώ μια μετακίνηση του κεφαλαίου προς την περιφέρεια ακολουθείται από μια αντίθετη μετακίνηση εργατικού δυναμικού από την περιφέρεια στο κέντρο.

Η μετανάστευση της εργασίας είναι ένα εγγενές χαρακτηριστικό της διαδικασίας της συσσώρευσης του κεφαλαίου που απαιτεί την ασταμάτητη «κατάκτηση» νέων περιοχών, την ενσωμάτωσή τους στην παγκόσμια οικονομία και την κατάργηση των παραδοσιακών δομών της εργατικής τάξης της υπαίθρου προκειμένου οι αγρότες της υπαίθρου να μετατραπούν σε νέο και φθηνό εργατικό δυναμικό για τις ανάγκες της καπιταλιστικής οικονομίας.

Προς κατάκτηση υψηλότερου κέρδους και συσσώρευσης πλούτου οι επιχειρηματίες των ανεπτυγμένων χωρών «εισβάλλουν» σε φτωχές χώρες της περιφέρειας προς εύρεση νέων εδαφών, πρώτων υλών, εργασίας και κυρίως νέες αγορές καταναλωτικών αγαθών.

Σύμφωνα με τον Wallerstein (1974), κύριο εκφραστή της θεωρίας αυτής, η διεξόδυση του καπιταλισμού στην περιφέρεια επιφέρει την κινητικότητα του πληθυσμού, ευνοώντας τη μετανάστευση, ενώ ταυτόχρονα εγκαθιδρύει στενούς δεσμούς, γλωσσικούς, πολιτιστικούς με το κέντρο, ενώ θυμίζει τους δεσμούς των αποικιοκρατικών χωρών με τις αποικίες τους.

Η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης στο τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα επαλήθευσε το γεγονός ότι η μετανάστευση της εργασίας είναι ένα

υποσύστημα της παγκόσμιας αγοράς: μια αύξηση στη μετακίνηση των αγαθών και του κεφαλαίου αυξάνει τη μετανάστευση, μέσω της προόδου των μεταφορών και της τεχνολογικής προόδου καθώς και των μέσων μαζικής επικοινωνίας που ενώνουν και τις πιο απομακρυσμένες γωνιές του πλανήτη σε ελάχιστο χρόνο. Η παγκοσμιοποίηση ενώνει όλες τις περιφερειακές αγορές σε μια παγκόσμια αγορά. Έτσι οι αγρότες της υπαίθρου μετατρέπονται σε μισθωτούς εργάτες της πόλης.

Τέλος, αφού η διεθνής μετανάστευση απορρέει από την παγκοσμιοποίηση των αγορών, ο μόνος τρόπος ίσως για να περιορισθεί είναι να ελέγξουν οι κυβερνήσεις ή ακόμα και να περιορίσουν τις επενδύσεις σε αναπτυσσόμενες χώρες κάτι όμως που εμφανίζεται ιδιαίτερα δύσκολο. Οι επενδύσεις αυτές προκειμένου να εξασφαλισθούν ακολουθούνται συχνά και από έλεγχο και εγκαθίδρυση καθεστώτων ευνοϊκών για αυτές. Όταν όμως αποτυγχάνουν δημιουργούν ένα άλλο είδος διεθνούς μετανάστευσης προς τις χώρες του κέντρου, αυτής των προσφύγων.

8. Η θεωρία των δικτύων μετανάστευσης

Τα μεταναστευτικά δίκτυα είναι διαπροσωπικοί δεσμοί που συνδέουν πρώην μετανάστες, μετανάστες και μη μετανάστες τόσο στις χώρες υποδοχής όσο και στις χώρες αποστολής με δεσμούς συγγένειας, φιλίας και κοινής καταγωγής. Είναι μια δυναμική διαδικασία που αναπαράγει και συντηρεί τη μετανάστευση. Τα δίκτυα αυξάνουν την πιθανότητα της διεθνούς μετακίνησης γιατί μειώνουν το κόστος και τον κίνδυνο και αυξάνουν τα οφέλη. Τα δίκτυα αποτελούν ένα είδος κοινωνικού κεφαλαίου που παρέχουν πληροφόρηση στους νέους μετανάστες που προέρχονται από την ίδια χώρα καθώς τους βοηθούν όσον αφορά στο οικονομικό, κοινωνικό επίπεδο και στο θέμα της κατοικίας (Massey et al., 1993).

Σύμφωνα με μια εκδοχή της θεωρίας αυτής, ένα άτομο που έχει μεταναστεύσει ήδη μια φορά διεθνώς είναι πολύ πιθανό να το επαναλάβει. Μια δεύτερη εκδοχή είναι όταν ένα άτομο γνωρίζει κάποιον που έχει ήδη βιώσει την εμπειρία της μετανάστευσης είναι πολύ πιθανό να μεταναστεύσει και το ίδιο. Πρέπει να τονιστεί ότι η θεωρία αυτή έχει μεγαλύτερη εφαρμογή στη διεθνή μετανάστευση και όχι τόσο στην εσωτερική.

Συνήθως όταν κάποιος φτάνει σε μια νέα χώρα για πρώτη φορά χωρίς να τον περιμένει κάποιος συγγενής ή φίλος επωμίζεται ένα μεγάλο κόστος. Αυτό περιλαμβάνει το κόστος ευκαιρίας, δηλαδή ο χρόνος που απαιτείται να βρεθεί νέα

δουλειά, σπíti και το ψυχολογικό κόστος της απομάκρυνσης από την οικογένεια. Όλο αυτό το κόστος μέσω των μεταναστευτικών δικτύων συρρικνώνεται. Από τη στιγμή που ο νέος μετανάστης θα εγκατασταθεί στη νέα χώρα θα δημιουργήσει γέφυρες με τους δικούς του ανθρώπους στη χώρα καταγωγής και θα συνεχιστεί η μετακίνηση στη νέα χώρα με χαμηλότερο όμως κόστος για τους επόμενους. Έτσι όσο αυξάνει η μετανάστευση τόσο μειώνεται το κόστος. Έτσι η διαδικασία αυτοδιαϊωνίζεται.

Τα μεταναστευτικά δίκτυα όμως συντελούν και στη διαφοροποίηση του κινδύνου. Όταν τα δίκτυα είναι καλά οργανωμένα αναδεικνύουν μια συγκεκριμένη απασχόληση στην οποία μπορούν όλοι οι νέοι μετανάστες από την ίδια χώρα προέλευσης να δραστηριοποιηθούν εξασφαλίζοντας έτσι ένα σίγουρο εισόδημα. Έτσι κάθε νέος μετανάστης επεκτείνει το δίκτυο και μειώνει τον κίνδυνο της μετακίνησης για όλους τους δικούς του ανθρώπους καθιστώντας την ακίνδυνη πηγή ενίσχυσης του οικογενειακού εισοδήματος (Massey et al., 1994).

Εμπειρικές έρευνες έχουν αποδείξει ότι οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες των χωρών αποστολής με τον καιρό συνέβαλλαν λιγότερο στην απόφαση για μετανάστευση ενώ αντικαταστάθηκαν από την επέκταση των δικτύων (Massey et al., 1994). Οι ίδιες έρευνες έκαναν λόγο για τον πολλαπλασιαστική μετανάστευσης ότι δηλαδή ένας μετανάστης μπορεί να προσελκύσει περισσότερα από ένα άτομα προερχόμενα από τον ίδιο τόπο.

Η θεωρία αυτή δεν απορρίπτει την άποψη ότι η μετανάστευση είναι αποτέλεσμα ατομικής ή οικογενειακής απόφασης, αλλά ότι από ένα ορισμένο σημείο αλλάζει το πλαίσιο μέσα στο οποίο παίρνονται οι αποφάσεις αυξάνοντας την πιθανότητα ότι οι επόμενοι να αποφασίσουν να μετακινηθούν. Αυτή η άποψη οδηγεί σε μερικές διαπιστώσεις:

- α. Οι διαφορές στους μισθούς μεταξύ των χωρών ή τα ποσοστά ανεργίας ως αιτίες μετανάστευσης σταδιακά υπερκαλύπτονται από το φθίνον κόστος και κίνδυνο ως αποτέλεσμα της ανάπτυξης των δικτύων μετανάστευσης.
- β. Οι κυβερνήσεις συναντούν δυσκολίες ως προς τον έλεγχο της μεταναστευτικής ροής γιατί η οργάνωση των δικτύων βρίσκεται εκτός των ορίων ελέγχου τους και θα συμβαίνει όποια πολιτική και αν ασκηθεί.
- γ. Τέλος ορισμένες μεταναστευτικές πολιτικές όπως αυτές που προβλέπουν την επανένωση οικογενειών στη χώρα υποδοχής λειτουργούν παράλληλα με τον έλεγχο της μεταναστευτικής ροής, αφού ενδυναμώνουν τα δίκτυα δίνοντας ειδικά

δικαιώματα εισόδου στα άτομα που συνδέονται με συγγένεια με τους υπάρχοντες μετανάστες στη χώρα υποδοχής.

Έτσι η θεωρία των δικτύων μετανάστευσης αντιμετωπίζει με απαισιοδοξία την ικανότητα των κυβερνήσεων να ελέγξουν τη μετανάστευση.

9. Η θεωρία της συσσωρευτικής αιτίας (cumulative causation)

Η θεωρία αναφέρεται στη ροπή της διεθνούς μετανάστευσης να αυτοδιαϊωνίζεται ανεξάρτητα από τις συνθήκες που αρχικά την προκάλεσαν. Η αιτία είναι συσσωρευτική γιατί κάθε πράξη μετανάστευσης αλλάζει το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο παίρνεται η απόφαση για μετανάστευση, συνήθως αυξάνοντας τις πιθανότητες της μεταναστευτικής ροής, δηλαδή η μετανάστευση προκαλεί μετανάστευση (Massey et al., 1993).

Οι μετανάστες σε προσωπικό επίπεδο αλλάζουν με το να εργάζονται σε αναπτυγμένες οικονομίες. Αποκτούν νέες δεξιότητες και επαγγελματική εμπειρία που αυξάνει τις αποδοχές τους. Έρχονται σε επαφή με νέα κουλτούρα και νέα καταναλωτικά αγαθά και πρότυπα με αποτέλεσμα άτομα που μεταναστεύουν για πρώτη φορά είναι πολύ πιθανό να μεταναστεύσουν ξανά. Παρόλο που η απόφαση για μετανάστευση μπορεί να ληφθεί με περιορισμένο χρονικό ορίζοντα, στην πορεία μπορεί να επαναληφθεί πολλές φορές και έτσι η εμπειρία εκτός συνόρων να συσσωρεύεται. Οι κοινωνιολόγοι εντόπισαν έξι κοινωνικοοικονομικούς παράγοντες που επηρεάζονται από τη μετανάστευση κατά τον αυτόν το συσσωρευτικό τρόπο και που αναλύονται ακολούθως.

Σύμφωνα με τα νέα οικονομικά της εργασίας που αναλύθηκε σε προηγούμενη παράγραφο, τα άτομα μεταναστεύουν όχι για να αυξήσουν το απόλυτο εισόδημα τους ή για να διαφοροποιήσουν τον κίνδυνο από τις διάφορες πηγές εισοδήματος τους, αλλά για να βελτιώσουν τη σχετική εισοδηματική τους κατάσταση. Αυτό πραγματοποιείται με το να στέλνουν οι μετανάστες τα εμβάσματα στην οικογένεια που άφησαν πίσω. Μέσω των εμβασμάτων αλλάζει και το κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο μέσα στο οποίο λαμβάνεται η απόφαση για μετανάστευση. Οι λήπτες των εμβασμάτων ανεβαίνουν στην εισοδηματική ιεραρχία σε σχέση με τους λοιπούς της κοινότητας όπου διαμένουν, αυξάνοντας έτσι και τη ροπή των υπολοίπων για μετακίνηση. Έτσι η διαδικασία που αναπτύσσεται μπορεί να περιγραφεί ως εξής: η μετανάστευση φέρνει εμβάσματα που αυξάνουν την εισοδηματική ανισότητα, που με

τη σειρά της αυξάνει τη σχετική κοινωνική ανισότητα που τέλος προκαλεί περισσότερη μετανάστευση.

Ερευνητές υποστηρίζουν ότι η ανισότητα στην ιδιοκτησία γης αποτελεί έναν ακόμη μηχανισμό κατά τον οποίο η μετανάστευση προκαλείται συσσωρευτικά. Συνήθως οι μετανάστες που προέρχονται από αγροτικές περιοχές επενδύουν τα χρήματα που κερδίζουν στο εξωτερικό σε γη. Δεν ενδιαφέρονται όμως να την αξιοποιήσουν παραγωγικά αλλά τη βλέπουν μόνο ως επένδυση για ένα μελλοντικό εισόδημα. Αυτή όμως η επένδυση δε δημιουργεί νέες θέσεις εργασίας με αποτέλεσμα να ωθεί τα άτομα που ασχολούνται με τη γεωργία και δε βρίσκουν απασχόληση να μεταναστεύσουν.

Όταν όμως οι μετανάστες καλλιεργούν τα εδάφη που αγοράζουν συνήθως χρησιμοποιούν μεθόδους εντάσεως κεφαλαίου, αφού έχουν τα οικονομικά μέσα, εκτοπίζοντας γηγενείς που ασχολούνται με τη γεωργία και αναγκάζονται εκ των πραγμάτων να μετακινηθούν. Έτσι όσο πιο μεγάλη η μεταναστευτική ροή, τόσο μεγαλύτερη η κεφαλαιοποίηση της γεωργίας και η εκτόπιση της αγροτικής εργασίας με αποτέλεσμα την αύξηση της μεταναστευτικής ροής.

Σύμφωνα με μεταμοντέρνους θεωρητικούς η κυκλοφορία ανθρώπων, αγαθών και ιδεών δημιουργεί ένα νέο πλαίσιο μέσα στο οποίο λαμβάνεται η απόφαση για μετανάστευση (Georges, 1990, Rouse, 1990, Goldring, 1992). Το χαρακτηριστικό του νέου πλαισίου είναι ότι οι μετανάστες για τις κοινότητες όπου κατοικούν στις χώρες καταγωγής αποτελούν πρότυπα καταναλωτισμού και καινοτομιών και έχουν ιδιαίτερη απήχηση στους νέους που είναι έτοιμοι να μεταναστεύσουν προκειμένου να απολαύσουν και αυτοί τα ίδια. Έτσι η μετανάστευση ως αξία ενσωματώνεται στο σύστημα αξιών της χώρας αποστολής.

Σύμφωνα με τη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου η μετανάστευση είναι μια επιλεκτική διαδικασία κατά την οποία οι τόποι υποδοχής επιθυμούν να «εισάγουν» άτομα εξειδικευμένα με υψηλή μόρφωση γεγονός που αποτελεί πλήγμα για τις χώρες αποστολής. Ακόμα και η κατασκευή σχολείων και η ανάπτυξη υποδομών για την εκπαίδευση των πολιτών στις αγροτικές περιοχές ενδυναμώνει τη συσσωρευτική μετανάστευση αφού δίνει μεγαλύτερο κίνητρο για μετακίνηση προς τις αστικές περιοχές είτε στο εσωτερικό είτε στο εξωτερικό.

Ένας ακόμη μηχανισμός της συσσώρευσης είναι και ο κοινωνικός στιγματισμός των εργασιών. Υφίσταται δηλαδή διαχωρισμός μεταξύ «δουλειών μεταναστών» και «δουλειών ντόπιων», με αποτέλεσμα να μην υπάρχει κινητικότητα

μεταξύ των δύο αυτών κατηγοριών και έτσι να υπάρχει διαρκώς η ανάγκη για μετανάστες προκειμένου να καλυφθούν οι θέσεις αυτές. Ο χαρακτηρισμός αυτός προκύπτει γιατί παρατηρείται συσσώρευση μεταναστών σε συγκεκριμένες δουλειές και το αντίστοιχο συμβαίνει με τους γηγενείς.

Ανακεφαλαιώνοντας, οι οικονομικές, κοινωνικές και πολιτιστικές αλλαγές που παρατηρούνται στους τόπους αποστολής και υποδοχής δεν επιτρέπουν στις κυβερνήσεις τον απόλυτο έλεγχο της μεταναστευτικής ροής αφού οι μηχανισμοί της συσσωρευτικής αιτίας βρίσκονται εκτός των ορίων ελέγχου τους.

10. Η θεωρία των οργανισμών (institutional theory)

Η θεωρία αυτή χρησιμοποιεί το μοντέλο της συσσωρευτικής αιτίας (cumulative causation) για να περιγράψει τη λειτουργία των οργανισμών που συνδέονται με τη μετανάστευση. Μόλις αρχίσει η διεθνής μετανάστευση ένα σύνολο από ιδιωτικούς και εθελοντικούς οργανισμούς εμφανίζεται προκειμένου να εξισορροπήσει την κατάσταση μεταξύ της αυξημένης ζήτησης για εισόδο στις αναπτυγμένες χώρες και του περιορισμένου αριθμού αδειών εισόδου που παραχωρεί η χώρα υποδοχής. Αυτή η ανισορροπία αφήνει περιθώρια σε επιτήδειους να εκμεταλλευτούν την αγωνία των μεταναστών πουλώντας τους επί αδράς αμοιβής πληροφορίες, πλαστά έγγραφα εισόδου κ.τ.λ., εξαπλώνεται δηλαδή μια μαύρη αγορά. Παράλληλα προς αποφυγή όλων αυτών των απάνθρωπων καταστάσεων εμφανίζονται στις χώρες υποδοχής ανθρωπιστικοί οργανισμοί για τη διάδοση και προστασία των δικαιωμάτων των μεταναστών. Οι οργανισμοί αυτοί παρέχουν συμβουλευτικές, νομικές υπηρεσίες και πολλές φορές και κατάλυμα προκειμένου να επιτευχθεί μια ανθρωπινότερη διαβίωση στη νέα χώρα (Massey et al., 1994).

Με τον καιρό οι οργανισμοί αυτοί γίνονται ευρύτερα γνωστοί στους κόλπους των μεταναστών και αποδεκτοί από τις κοινωνίες υποδοχής αποτελώντας μια άλλη μορφή κοινωνικού κεφαλαίου το οποίο οι μετανάστες μπορούν να εκμεταλλευθούν για να έχουν πρόσβαση στη νέα αγορά. Ομοιάζει η διαδικασία αυτή στη θεωρία των δικτύων.

Ανακεφαλαιώνοντας η θεωρία αυτή διαφέρει από τα μοντέλα που αναγάγουν την απόφαση για μετανάστευση σε μικροοικονομικό επίπεδο. Με την ανάπτυξη των οργανισμών η μεταναστευτική ροή ολοένα θεσμοποιείται και αποκόπτεται από τους παράγοντες που την προκάλεσαν. Τέλος οι κυβερνήσεις αντιμετωπίζουν δυσκολίες

στον έλεγχο της ροής με την εξάπλωση των οργανισμών. Τα αστυνομικά μέτρα το μόνο που καταφέρνουν είναι να διογκώνουν τη μαύρη αγορά δεδομένου των τεράστιων κερδών που κρύβει η μετακίνηση των ατόμων, ενώ οι αυστηρότερες πολιτικές συναντούν εμπόδια τους ανθρωπιστικούς οργανισμούς.

11. Η θεωρία των συστημάτων μετανάστευσης

Οι διάφορες προτάσεις των παγκόσμιων συστημάτων, της θεωρίας των δικτύων, της θεωρίας των οργανισμών και της θεωρίας της συσσωρευτικής αιτίας υποδεικνύουν ότι οι ροές μετανάστευσης απαιτούν δομή και σταθερότητα τόσο στο χώρο όσο και στο χρόνο αναγνωρίζοντας την ανάγκη για σταθερά παγκόσμια συστήματα μετανάστευσης. Τα συστήματα αυτά χαρακτηρίζονται από έντονες ανταλλαγές αγαθών, κεφαλαίου και ατόμων μεταξύ ορισμένων χωρών και λιγότερο έντονων μεταξύ άλλων. Γενικά ένα διεθνές σύστημα μετανάστευσης περιλαμβάνει μια χώρα υποδοχής ως πυρήνα, που μπορεί να είναι μια χώρα ή ένα σύνολο χωρών και ένα σύνολο χωρών αποστολής που συνδέονται μεταξύ τους με ασυνήθιστα μεγάλες ροές μεταναστών (Massey et al., 1993).

Όπως φαίνεται η θεωρία αυτή αποτελεί μια γενίκευση όλων των προηγούμενων θεωριών, ωστόσο προσφέρει κάποιες ενδιαφέρουσες προτάσεις και υποθέσεις:

α. Οι χώρες που περιλαμβάνονται σε ένα σύστημα δεν είναι απαραίτητο να βρίσκονται κοντά αφού οι ροές αντικατοπτρίζουν πολιτικές και οικονομικές σχέσεις. Παρόλο που η εγγύτητα διευκολύνει το σχηματισμό των ανταλλαγών, δεν αποτελεί ταυτόχρονα και εγγύηση για την ύπαρξη τους.

β. Τα πολυπολικά συστήματα είναι δυνατό να υφίστανται αφού ένα σύνολο από απομακρυσμένες χώρες-πυρήνες δέχονται μετανάστες από ένα σύνολο χωρών αποστολής με κοινά χαρακτηριστικά.

γ. Είναι επίσης δυνατό μια χώρα να ανήκει σε παραπάνω από ένα συστήματα. Συνήθως αυτό αφορά περισσότερο στις χώρες αποστολής.

δ. Όσο αλλάζουν οι πολιτικές και οικονομικές συνθήκες, τα συστήματα εξελίσσονται και έτσι η σταθερότητα δεν υπόσχεται μια σίγουρη δομή. Οι χώρες μπορεί να εισέρχονται ή να απομακρύνονται από ένα σύστημα ως αποτέλεσμα της κοινωνικής αλλαγής, των οικονομικών διακυμάνσεων και πολιτικών αλλαγών.

12. Η μεταναστευτική ροή των Ελλήνων στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας

Προηγήθηκε παραπάνω μια αναφορά στις θεωρίες που αναπτύχθηκαν για να εξηγήσουν το μεταπολεμικό φαινόμενο της μετανάστευσης. Ανάλογα από ποια οπτική γωνία προσεγγισθεί το φαινόμενο διαφορετική θα είναι και η ερμηνεία που θα προκύψει.

Σύμφωνα με την ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία ωστόσο θα λέγαμε ότι η ελληνική περίπτωση κατατάσσεται στην μαρξιστική προσέγγιση, αφού υποστηρίζει ότι η ζήτηση για επιπρόσθετο εργατικό δυναμικό είναι ένα εγγενές χαρακτηριστικό των δυτικών κοινωνιών και του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η ελληνική κοινωνία φαίνεται πως λειτουργούσε ως περιφέρεια που προμήθευε το κέντρο – Γερμανία - με εργατικό δυναμικό, γεγονός σύμφωνο με τη θεωρία του παγκόσμιου συστήματος. Αυτό όσον αφορά στη χώρα υποδοχής.

Από την ελληνική πλευρά, οι διαφορές στους μισθούς θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι επαρκής λόγος για μετακίνηση που αντικατοπτρίζει τη νεοκλασική θεωρία. Ακόμα η απόφαση συνήθως για μετακίνηση δεν ήταν μόνο ατομική αλλά σε αυτή εμπλέκονταν και ολόκληρη η οικογένεια του μετανάστη επομένως η απόφαση αυτή είναι σύμφωνη με τη θεωρία των νέων οικονομικών της εργασίας. Όσο όμως μετακινούνταν άτομα προς τη Γερμανία τόσο αύξανε η τάση για μετακίνηση από την πατρίδα, αφού ο ένας βασίζονταν σε κάποιον συγγενή του ή συντοπίτη του που είχε ήδη φύγει και τον προσκαλούσε κοντά του. Έτσι έχουμε την περίπτωση όπου ολόκληρα χωριά μετακινούνταν σε μια συγκεκριμένη πόλη της Γερμανίας. Αυτή η περίπτωση αντανακλά τη θεωρία των δικτύων μετανάστευσης.

Οι ίδιες όμως εξηγήσεις μπορούν να δοθούν και για τη μεταναστευτική ροή προς υπερπόντιες χώρες, όπως Αμερική, Καναδάς, Αυστραλία που προηγήθηκε χρονικά της μετανάστευσης προς τη Γερμανία αλλά και προς τις υπόλοιπες χώρες της Δυτικής Ευρώπης (Βέλγιο, Ολλανδία, Ελβετία κ.α.).

Όπως συμπεραίνεται η ελληνική μετανάστευση στη Γερμανία μπορεί να εξηγηθεί βάσει πολλών θεωριών αφού κάθε θεωρία έχει διαφορετικό σημείο εκκίνησης.

II

«Το ζήτημα της εργασίας των Ελλήνων μεταναστών στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας»

1. Εισαγωγή

Πριν το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και κατά τη διάρκεια της κυριαρχίας του Χίτλερ στη γερμανική πολιτική σκηνή, η οικονομία της χώρας παρουσίασε αξιοσημείωτη πρόοδο. Κατά τη διάρκεια του πολέμου σημειώθηκαν σημαντικές ελλείψεις σε εργατικό δυναμικό και μετά την ήττα στο το 1944 η οικονομία της χώρας κατέρρευσε (Fetzer, 2000).

Μετά τον πόλεμο η γερμανική οικονομία ήταν σε μεγάλο βαθμό αποδυναμωμένη και η γερμανική βιομηχανία για να αυξήσει την παραγωγικότητα της και να βγει η χώρα από το τέλμα είχε ανάγκη από μεγάλες ποσότητες εργατικού δυναμικού. Ο γηγενής πληθυσμός δεν επαρκούσε για το μεγαλεπήβολο τούτο επίτευγμα και έτσι το βάρος της ανασυγκρότησης κλήθηκαν να σηκώσουν οι αλλοδαποί εργάτες.

Από τα τέλη του 1950 ως και τις αρχές του 1970 η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας δέχτηκε εκατομμύρια μετανάστες, από 95.000 το 1956 σε 507.000 το 1961 και 1.3 εκατομμύρια στα μέσα του 1966. Η ύφεση των ετών 1966-67 που αποδόθηκε στην πετρελαϊκή κρίση είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση των ξένων εργαζομένων σε 904.000. Μετά την ύφεση η ξένη εργατική δύναμη αυξήθηκε κατακόρυφα για να φτάσει το 1973 τα 2.6 εκατομμύρια που αντιστοιχούν στο 12% του εργατικού δυναμικού (Μουσούρου, 1991). Το 1973 θεσπίζεται η απαγόρευση εισόδου ξένων εργατών – εκτός των πολιτών της τότε Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας και ο αριθμός των μεταναστών μειώνεται στο 1.9 εκατομμύριο, ποσοστό 9.5% του εργατικού δυναμικού.

Λόγω όμως της επανένωσης των οικογενειών, έρχονταν δηλαδή να εγκατασταθούν στη χώρα οι σύζυγοι και τα παιδιά των ήδη εγκατεστημένων μεταναστών, ο αριθμός των ξένων αντί να μειώνονταν, αυξάνονταν. Έτσι στις αρχές του 1980 οι ξένοι υπήκοοι ήταν περίπου 4.7 εκατομμύρια, ποσοστό 7.6 του πληθυσμού της χώρας και οι εργαζόμενοι ξένοι υπήκοοι περίπου δύο εκατομμύρια.

Το ένα τρίτο των ξένων υπηκόων ήταν τουρκικής καταγωγής ενώ οι Έλληνες ανέρχονταν σε 300.000, ποσοστό 6.4% (Ματζουράνης, 1974).

Στις 30 Μαρτίου του 1960 η Ελλάδα και η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας υπέγραψαν διμερή συμφωνία για επάνδρωση των γερμανικών εργοστασίων με Έλληνες εργάτες. Η πρώτη όμως σύμβαση που υπογράφηκε ήταν μεταξύ της γερμανικής και της ιταλικής κυβέρνησης το 1955, ακολούθησαν διμερείς συμβάσεις με την Ισπανία και την Ελλάδα, με την Τουρκία το 1961 και το 1964, με το Μαρόκο το 1963, με την Πορτογαλία το 1964, με την Τυνησία το 1965 και τέλος με τη Γιουγκοσλαβία το 1968 (Castles and Miller, 1998).

Παρατηρείται δε μια αντίθεση στη Δυτική Ευρώπη μεταπολεμικά. Ενώ το 1948 παρουσιάζεται πλεονάζον εργατικό δυναμικό που οφείλεται εν μέρει στην εγκατάσταση των προσφύγων και στην καταστροφή των εργοστασίων, το 1962 υπάρχει παντού πλήρης απασχόληση και οι περισσότερες από τις αναπτυγμένες χώρες υποφέρουν από έλλειψη εργατικού δυναμικού. Έτσι πριν από την υποδοχή μεταναστών στη Γερμανία άλλες ευρωπαϊκές χώρες είχαν από καιρό ξεκινήσει να δέχονται ξένους εργάτες. Η Μεγάλη Βρετανία, η Γαλλία, η Ολλανδία και λιγότερο το Βέλγιο είναι χώρες που κάλυψαν σε ένα μεγάλο βαθμό την ανάγκη τους για εργατικό δυναμικό από πρώην αποίκους τους. Η Γερμανία ήταν η τελευταία χώρα που άνοιξε τις πόρτες της στους μετανάστες (Castles, 1985).

2. Ο όγκος των ελληνικών μεταναστευτικών ρευμάτων

Η ελληνική μετανάστευση διακρίνεται σε τρεις φάσεις (ΕΚΚΕ, 1967):

α) στις αρχές του 19^{ου} αιώνα υπήρχαν πολυμελείς ελληνικές παροικίες στην Αίγυπτο, το 1882 η εκεί παροικία αριθμούσε 37.000 περίπου Έλληνες για να φτάσουν το 1927 τους 76.000 και το 1955 τους 130.000. Στη Ρωσία ο αριθμός των Ελλήνων ανέρχονταν στους 593.700. Οι Έλληνες την περίοδο εκείνη κατευθύνθηκαν στις περιοχές γύρω από τη Μαύρη Θάλασσα, στη Ρουμανία, Αυστρία, Αίγυπτο. Κατά το 1919 ο ελληνισμός του εξωτερικού αριθμούσε 1.500.000 άτομα, αντιστοιχούσε δε στο 30% του ελληνικού πληθυσμού.

β) από το 1900 η ελληνική μετανάστευση αλλάζει χαρακτήρα. Ως τότε οι Έλληνες ασχολούνται στις χώρες προορισμού με το εμπόριο, τη βιοτεχνία και τη γεωργία. Έκτοτε είναι κυρίως εργάτες και όσο οι χώρες αυτές εκβιομηχανοποιούνται τόσο οι μετανάστες υποβιβάζονται στην κατηγορία των ανειδίκευτων εργατών.

Το ρεύμα της υπερπόντιας μετανάστευσης αρχίζει δε από το 1821 όμως σημαντικός αριθμός μεταναστεύει από το 1881 και μετά. Ως τότε στις Ηνωμένες Πολιτείες βρισκόνταν 400 Έλληνες. Το ρεύμα όμως αυτό διογκώνεται συνέχεια για να φτάσει στο απόγειό του κατά την περίοδο 1906-1915. Στη διάρκεια της δεκαετίας αυτής μετανάστευσαν 250.000 άτομα από τα οποία 235.000 στις Ηνωμένες Πολιτείες. Σε αυτή την περίοδο η Ελλάδα των 2.7 εκατομμυρίων έχασε 215.000 από τον ανδρικό πληθυσμό, γεγονός ανησυχητικό δεδομένου και της πολύ νεαρής τους ηλικίας – 12 ως 30 ετών- ποσοστό 8% επί του πληθυσμού της. Το ίδιο επαναλήφθηκε στην περίοδο 1960-70 με τη μετανάστευση στη Γερμανία. Το φαινόμενο αυτό χαρακτήρισε ο Ζολώτας «εθνικό κίνδυνο» (Ματζουράνης, 1974).

Μέχρι το 1921, έτος εφαρμογής των περιοριστικών μέτρων, ποσοτώσεων επί της εισροής μεταναστών, οι ΗΠΑ απορροφούν το 96% των Ελλήνων μεταναστών. Έκτοτε διευρύνονται οι χώρες προορισμού για τους Έλληνες και περιλαμβάνουν την Ασία, Αφρική, Αυστραλία αλλά οι ΗΠΑ εξακολουθούν να είναι ο κύριος στόχος τους, λόγω και των δικτύων που δημιουργήθηκαν από τους προηγούμενους Έλληνες μετανάστες.

Μετά τα μέτρα του 1921-31 η ελληνική μετανάστευση βρίσκει άλλες διεξόδους. Στην περίοδο 1932-38 οι Έλληνες που μεταναστεύουν σε υπερπόντιες χώρες δεν ξεπερνούν τις 30.000 ενώ προς τις ευρωπαϊκές μεταναστεύουν 100.000 και προς τις μεσογειακές 90.000.

γ) μετά τον πόλεμο και μέχρι το 1960 η υπερπόντια μετανάστευση απορροφά και πάλι περισσότερο από το 50% του μεταναστευτικού ρεύματος ενώ το ¼ στρέφεται προς τις ευρωπαϊκές χώρες Αγγλία, Γαλλία, Βέλγιο, Ελβετία.

Το έτος 1965 την πρώτη θέση στην απορρόφηση του υπερπόντιου μεταναστευτικού ρεύματος που αντιπροσωπεύει πια μόνο το 24% του συνολικού κατέχει η Αυστραλία με περίπου 10.000 μετανάστες κατά μέσο όρο το χρόνο, τη δεύτερη ο Καναδάς με 4.000 περίπου και ακολουθούν οι ΗΠΑ με τον ίδιο σχεδόν αριθμό.

Από το 1960 ο όγκος του μεταναστευτικού ρεύματος κατευθύνεται στη Δυτική Ευρώπη και κυρίως προς τη Δυτική Γερμανία. Αυτό το μεταναστευτικό κύμα χαρακτηρίστηκε από την οργανωμένη δομή του, την επιλεκτικότητα των εργατών του και τις επίσημες διαδικασίες που ακολουθήθηκαν, αφού υπογράφηκαν διμερείς συμφωνίες μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας.

Πίνακας 1: Κατανομή μεταναστών κατά περιόδους και χώρες προορισμού

Περίοδοι	ΗΠΑ	Άλλες χώρες	Δυτική Γερμανία	Άλλες χώρες	Μεσογειακές χώρες	Δεν δήλωσαν	Σύνολο
1821-99	15.914	5	-	-	-	-	15.919
1900-21	383.993	18.545	-	-	-	-	402.538
1922-40	63.076	29.658	-	-	-	-	92.734
1946-54	25.209	43.264	-	-	-	-	68.473
1955-59	42.083	62.326	7.964	32.210	16.037	1.143	153.799
1960-64	18.946	87.899	240.176	40.794	7.528	957	156.124
1965-69	49.308	93.459	215.443	26.400	3.402	1.199	173.768
1970-74	38.747	41.421	153.117	12.652	1.258	2.601	96.679
1975-77	11.774	11.029	21.441	8.154	2.691	2.121	35.769
Σύνολο	631.050	387.606	638.141	120.210	30.916	8.201	1.177.983

Πηγή: Κασμάτη 1984.

Σημείωση¹: Μέχρι το 1924 υπερπόντιες χώρες υποδοχής Ελλήνων μεταναστών: ΗΠΑ, Καναδάς, Κούβα, Βραζιλία, Αυστραλία, Νοτιοαφρικανική Ένωση. Από το 1925 όλες οι χώρες εκτός των ευρωπαϊκών και των μεσογειακών. Από το 1946 δεν περιλαμβάνονται όσοι μεταναστεύουν προσωρινά, π.χ. ναυτικοί, σπουδαστές κ.α.

Σημείωση²: Τα στοιχεία του 1977 αφορούν Ιανουάριο-Σεπτέμβριο.

Πίνακας 2: Κατανομή μεταναστών κατά περιόδους και ευρωπαϊκές χώρες προορισμού από 1955-1977

Περίοδοι	Αγγλία	Αυστρία	Βέλγιο	Γαλλία	Γερμανία	Ελβετία	Ιταλία	Ολλανδία
1955-59	1.765	5.514	15.041	1.550	7.964	1.039	5.895	370
1960-64	4.075	2.653	10.607	3.596	240.176	8.077	9.235	1.425
1965-69	4.895	951	2.005	2.867	215.443	3.669	8.143	1.382
1970-74	2.713	311	1.191	1.295	153.117	1.153	3.076	762
1975-77	1.614	123	577	1.062	21.441	411	2.585	358
Σύνολο	15.062	9.552	29.421	10.370	638.141	14.349	28.934	4.297

Πίνακας 2 (συνέχεια)

Σουηδία	Ρωσία	Άλλες χώρες	Σύνολο
64	229	743	40.174
387	123	616	280.970
1.978	29	481	241.843
1.710	10	431	165.769
861	23	540	29.595
5.000	414	2.811	758.351

Πηγή: Κασιμάτη, 1984.

Σημείωση: Τα στοιχεία του 1977 αφορούν Ιανουάριο-Σεπτέμβριο.

3. Η μετανάστευση των Ελλήνων στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας.

Όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή οι Έλληνες επιλέγουν τη Γερμανία ως τόπο μετανάστευσης από το 1960 και μετά ύστερα και από τη διμερή συμφωνία των δύο χωρών. Το 1971 οι Έλληνες αντιπροσώπευαν το 12,1% των μεταναστών της Δυτικής Γερμανίας. Ο πίνακας που ακολουθεί παρουσιάζει τον ετήσιο ρυθμό αύξησης των Ελλήνων στη Δυτική Γερμανία.

Πίνακας 3: Ετήσιος ρυθμός αύξησης των Ελλήνων μεταναστών στη Δυτική Γερμανία από το 1961 ως 1972

Φύλο	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Άντρες	32.006	49.113	71.171	96.107	115.890	118.420	85.322
Γυναίκες	8.762	20.033	34.981	47.752	65.768	77.827	61.495
Σύνολο	40.768	69.146	106.152	143.859	181.658	196.247	146.817

Πίνακας 3 (συνέχεια)

Φύλο	1968	1969	1970	1971	1972
Άντρες	78.983	100.261	131.977	150.200	154.453
Γυναίκες	57.208	74.087	97.402	111.100	114.200
Σύνολο	136.191	174.348	229.379	261.300	268.653

Πηγή: Ματζουράνης, 1974.

3.1 Η γεωγραφική προέλευση των Ελλήνων μεταναστών

Ο κύριος όγκος των Ελλήνων στη Γερμανία προέρχονταν από τη Βόρεια Ελλάδα: Ήπειρος, Μακεδονία, Θράκη έδωσαν περίπου το 70% των Ελλήνων μεταναστών. Η Ήπειρος υπέστη τη μεγαλύτερη αφαίμαξη από όλα τα γεωγραφικά διαμερίσματα της χώρας. Το 12,4% προέρχονταν από την Ήπειρο και αντιστοιχούσαν στο 11% του διαμερίσματος ή στο 30% του εργαζόμενου δυναμικού της (Ματζουράνης, 1974).

Η Κεντρική Ελλάδα, Θεσσαλία και Στερεά είχε σημαντική συμμετοχή στο μεταναστευτικό ρεύμα προς τη Γερμανία με 14%. Από το 1967 ως το 1970 τριπλασιάστηκε ο αριθμός των μεταναστών που κατάγονταν από αυτές τις περιοχές. Από την Αττική, Αθήνα και Πειραιά, προέρχονταν το 8.5% καθώς αποτελούσε και το μέγιστο ποσοστό των ειδικευμένων εργατών και τέλος η Κρήτη με 4%. Η Πελοπόννησος και τα νησιά του Αιγαίου συμμετείχαν με μικρά ποσοστά, καθώς παραδοσιακά οι κάτοικοι της Πελοποννήσου και των νησιών μετανάστευαν στις υπερπόντιες χώρες, ενώ οι κάτοικοι του Ιονίου έφευγαν περισσότερο προς τη Γερμανία και ιδιαίτερα οι κάτοικοι της Κέρκυρας. Ο παρακάτω πίνακας αποτυπώνει την κατανομή των μεταναστών κατά γεωγραφικό διαμέρισμα προέλευσης κατά τα έτη 1967,1968,1969,1970.

Πίνακας 4: Κατανομή μεταναστών κατά γεωγραφικό διαμέρισμα

Γεωγραφικό διαμέρισμα	Ποσοστό μετανάστευσης στη Γερμανία	Αριθμός μεταναστών	Σύνολο πληθυσμού διαμερίσματος
<i>Βόρεια Ελλάδα</i>	57.4	153.700	2.212.000
<i>Στερά και Θεσσαλία</i>	9.4	25.200	1.439.000
<i>Ήπειρος</i>	12.4	33.000	310.000
<i>Αττική (με Αθήνα, Πειραιά, νησιά Σαρωνικού και Ευβοια)</i>	9.9	26.600	2.700.000
<i>Πελοπόννησος</i>	4.1	11.000	984.000

<i>Κρήτη, Ιόνια νησιά και Δωδεκάνησα</i>	6.1	17.500	761.000
<i>Νησιά του Αιγαίου</i>	0.7	1.800	330.000
<i>Σύνολο</i>	<i>100</i>	<i>268.800</i>	<i>8.736.000</i>

Πηγή: Πατινώτης, 1989.

Το 60% των Ελλήνων μεταναστών είχαν συνεχή παραμονή στη Γερμανία πάνω από πέντε χρόνια χωρίς να περιλαμβάνονται εκείνοι που διέκοψαν την παραμονή τους για μια μεγάλη περίοδο, ιδιαίτερα κατά την οικονομική κρίση του 1966-67 και επανήλθαν αργότερα μόλις ομαλοποιήθηκε η κατάσταση. Ποσοστό 25% είχαν συμπληρώσει δεκαετία συνεχούς παραμονής και εργασίας.

Από το σύνολο των Ελλήνων που μετανάστευαν κάθε χρόνο στη Γερμανία μόνο το 68% έρχονταν για πρώτη φορά, χωρίς να αποκλείεται το γεγονός ότι δεν είχαν εργαστεί προηγουμένως σε άλλες χώρες εκτός Γερμανίας. Το υπόλοιπο 32% ήταν παλιοί μετανάστες που δοκίμασαν να εγκατασταθούν μόνιμα στην Ελλάδα αλλά δεν τα κατάφεραν και επανήλθαν. Οι Έλληνες κατείχαν το προβάδισμα ανάμεσα σε αυτούς που μετανάστευαν για δεύτερη φορά ύστερα από μια αποτυχημένη απόπειρα μόνιμης εγκατάστασης στην πατρίδα τους. Αυτό οφείλονταν κυρίως στο γεγονός ότι οι συνθήκες στην πατρίδα, οικονομικές και κοινωνικές δεν είχαν βελτιωθεί σχεδόν καθόλου από την πρώτη φορά που είχαν φύγει. Έτσι ξαναέφευγαν για τους ίδιους λόγους που είχαν φύγει και την πρώτη φορά, λόγω οικονομικής απόγνωσης και αβεβαιότητας. Ο ακόλουθος πίνακας δείχνει το ποσοστό παραμονής των Ελλήνων στη Γερμανία χωρίς να διακόψουν:

Πίνακας 5: Οι Έλληνες μετανάστες έχουν παραμονή στη Γερμανία χωρίς διακοπή κατά το έτος 1969 (σε ποσοστό %)

	Κάτω από 2 χρόνια	Από 2 ως 4 χρόνια	Από 4 ως 7 χρόνια	Πάνω από 7 χρόνια
<i>Άνδρες</i>	8	23	45	24
<i>Γυναίκες</i>	14	36	41	9

Πηγή: Ματζουράνης, 1974.

3.2 Η δημογραφική σύνθεση των Ελλήνων μεταναστών

Κατά τα πρώτα χρόνια μέχρι το 1964 ο αριθμός των ανδρών που μετανάστευσαν ήταν διπλάσιος από αυτό των γυναικών ενώ στη συνέχεια άλλαξε με αυξανόμενο αριθμό ο συσχετισμός αυτός επειδή οι άντρες που είχαν ήδη εγκατασταθεί άρχισαν να καλούν και τις συζύγους τους. Στις 30.9.1974 οι γυναίκες αποτελούσαν ποσοστό 46.2% επί του συνόλου των Ελλήνων μεταναστών (Πατινιώτης, 1989). Από τους Έλληνες εργαζόμενους το 1971, το 42.5% ήταν γυναίκες, το 1972 ήταν 43% και το 1973 43.6%. Το ποσοστό των αλλοδαπών γυναικών στο σύνολο των ξένων εργατών την ίδια περίοδο ήταν 29.2%, 29.5% και 30.1% αντίστοιχα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η μετανάστευση των ανδρών ήταν πιο ευάλωτη στις κρίσεις από ό,τι των γυναικών. Το 1967 μετανάστευσαν περισσότεροι άνδρες από γυναίκες στη Δυτική Γερμανία.

Τέλος όσον αφορά στην ηλικία των μεταναστών, η πλειοψηφία τους ανήκε στην ηλικιακή ομάδα των 15-44 ετών. Την περίοδο 1960-65 όταν η μεταναστευτική ροή προς τη Γερμανία είχε φτάσει στο απόγειό της, η συγκέντρωση στην ηλικιακή αυτή ομάδα έφτανε κατά μέσο όρο το 88.2% (Πατινιώτης, 1989). Έτσι η μετανάστευση στέρνεσε από την Ελλάδα το πιο υγιές και δημιουργικό κομμάτι της θέτοντας σε κίνδυνο τη μελλοντική αναπτυξιακή πορεία της οικονομίας.

3.3 Τα αίτια της μετανάστευσης των Ελλήνων στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας

Το κύριο χαρακτηριστικό της ελληνικής μετανάστευσης είναι ότι το μεταναστευτικό κύμα πριν τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο σχετιζόταν πολύ λίγο με αυτό μετά τον Πόλεμο. Συγκεκριμένα ο τύπος της «προσωρινής» μετανάστευσης που αναπτύχθηκε από τη Δυτική Γερμανία προσέφερε διέξοδο στο εργατικό δυναμικό που αδυνατούσε να απορροφήσει η ελληνική αγορά, αλλά παράλληλα ήταν ζωτικής σημασίας για την υπό ανάπτυξη γερμανική βιομηχανία.

Τα αίτια για τη μετανάστευση στη Γερμανία πρέπει να αναζητηθούν σε δύο διαφορετικές πηγές: πρώτον στους παράγοντες «απόθησης» που ήταν η ανεργία, η υποαπασχόληση και η οικονομική στασιμότητα και δεύτερον στους παράγοντες «έλξης» που αποτελούσαν οι ελκυστικές συνθήκες στη Γερμανία όπως η επαγγελματική σταθερότητα και το εγγυημένο εισόδημα

Όπως αναφέρθηκε οι λόγοι για τους οποίους μετανάστευσαν οι Έλληνες στη Δυτική Γερμανία ήταν πρωτίστως οικονομικής φύσεως. Τη δεκαετία του 1960 800.000 άτομα που ισοδυναμούσαν με το 23% του συνολικού εργατικού δυναμικού ήταν άνεργοι ή υποαπασχολούνταν (ΕΚΚΕ, 1967). Ο αριθμός αυτός αντιπροσώπευε το διαθέσιμο εργατικό δυναμικό της χώρας που άρχισε από το 1960 να εγκαταλείπει τη χώρα προκειμένου να αναζητήσει εργασία στο εξωτερικό.

Πρωταρχικός λόγος λοιπόν υπήρξε η έλλειψη εργασίας. Η μετανάστευση ήταν απόδειξη του γεγονότος ότι η Ελλάδα απέτυχε στο να χρησιμοποιήσει τη διαθέσιμη εργατική της δύναμη. Τα αίτια όμως της ελληνικής μετανάστευσης στη Δυτική Γερμανία πρέπει να αναζητηθούν σε συνδυασμό και με τη χώρα υποδοχής τη Γερμανία.

Ο δεύτερος λόγος, ίσως και ο πιο καθοριστικός, που προσδιόρισε και τον όγκο της μετανάστευσης ήταν η έλλειψη εργατών στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας. Περίπου 70% των Ελλήνων μεταναστών απορρόφησε η γερμανική αγορά (Χασιώτης, 1993). Η Δυτική Γερμανία ήταν ίσως η μοναδική χώρα που συνειδητοποίησε την οικονομική σημασία της ανθρώπινης εργασίας. Άλλωστε το γερμανικό «οικονομικό θαύμα» όπως το αποκάλεσαν οφείλεται ίσως αποκλειστικά στην εργασία των ξένων εργατών.

Η οικονομία της Ελλάδας την περίοδο 1960 και έκτοτε εξαρτώνταν σε μεγάλο βαθμό από τη γεωργία, χωρίς όμως να είναι ιδιαίτερα αναπτυγμένη. Η εκμηχάνιση της ήταν σε μικρό βαθμό και επενδύσεις δε γίνονταν διότι οι αγρότες δε διέθεταν το κατάλληλο οικονομικό υπόβαθρο. Εξάλλου δεν ήταν σύνηθες οι αγρότες να κατέχουν μεγάλα τμήματα γης, τα οποία ήταν συγκεντρωμένα σε χέρια ολίγων. Έτσι πολλοί από αυτούς εργάζονταν σε κτήματα που ανήκαν σε γαιοκτήμονες. Το 1960 η καλλιεργήσιμη γη έφτανε τα 37.700.000 στρέμματα και μόνο το 29.5% εξ αυτών καλλιεργούνταν. Το 28.5% των αγροκτημάτων ήταν μικρής έκτασης (0-10 στρέμματα), το 56.9% ήταν πολύ μικρής έκτασης (10-50 τετραγωνικά μέτρα) και το 14.5% του συνόλου των αγροκτημάτων ανήκαν σε γαιοκτήμονες (ΕΚΚΕ, 1967). Γίνεται αντιληπτό ότι το εισόδημα από τη γεωργία ήταν πενιχρό για τους περισσότερους Έλληνες.

Η εργασία στη Γερμανία ήταν πιο εξασφαλισμένη αφού οι Έλληνες εργάζονταν με συμβόλαια που τους παρείχαν συνεχή εργασία, δυνατότητα υπερωριών, κοινωνική ασφάλιση και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη. Οι αμοιβές ήταν υψηλότερες σε σχέση με τις αντίστοιχες ελληνικές και αυξάνονταν κυρίως λόγω

των υπερωριών που πραγματοποιούσαν οι Έλληνες εργάτες (Πατινώτης, 1989). Έτσι από οικονομικής απόψεως το κίνητρο για μετανάστευση ήταν πολύ μεγάλο.

Δευτερεύοντα κίνητρα αποτέλεσαν η μίμηση. Άτομα που διέμεναν ήδη στη Γερμανία και επισκέπτονταν την Ελλάδα, διηγούνταν τις εντυπώσεις και εμπειρίες στους συγγενείς και φίλους δημιουργώντας έτσι την επιθυμία σε αυτούς που έμειναν πίσω να μεταναστεύσουν και αυτοί. Ακόμα οι ελληνικές κοινότητες που είχαν συστηθεί στις διάφορες πόλεις της Γερμανίας, βοηθούσαν τους νέους μετανάστες στην εγκατάστασή τους και στην εξεύρεση εργασίας, κάνοντας ευκολότερη τη μετακίνηση και άλλων Ελλήνων.

Σύμφωνα με την απογραφή του 1961, το 43.8% του πληθυσμού της Ελλάδας χαρακτηρίζονταν αγροτικός και ήταν κυρίως αυτός που μετανάστευσε στη Δυτική Γερμανία – το 70% των Ελλήνων προέρχονταν από αγροτικές περιοχές (ΕΚΚΕ, 1967). Το φαινόμενο της αστυφιλίας είχε αρχίσει να γίνεται έντονο και τα χωριά με τον καιρό ερήμωναν. Αυτός υπήρξε ένας ακόμη λόγος που ώθησε πολλούς να μεταναστεύσουν. Η ζωή στην επαρχία δεν παρουσίαζε κανένα ενδιαφέρον για όσο νέο κόσμο είχε απομείνει σε αυτή.

Η Δυτική Γερμανία ευνοούσε τη μετανάστευση από τις μεσογειακές χώρες και όχι τόσο από αφρικανικές ή άλλες, γιατί θεωρούσε ότι οι Έλληνες και οι υπόλοιποι μεσογειακοί λαοί είχαν την ίδια κουλτούρα με τους ίδιους και έτσι δεν θα ήταν ιδιαίτερα δύσκολο για τους μετανάστες να εγκλιματιστούν στη γερμανική κοινωνία. Τέλος ένας ακόμη λόγος για τον οποίο οι Έλληνες επέλεξαν τη Γερμανία ως τόπο μετανάστευσης ήταν και η εγγύτητα της απόστασης.

Τα αίτια όμως πρέπει να αναζητηθούν και σε συνδυασμό με τη χώρα υποδοχής, τη Γερμανία. Η Γερμανία χρησιμοποίησε τους φιλοξενούμενους εργάτες προκειμένου να καλύψει τις ανάγκες της σε ανθρώπινο δυναμικό. Στις αρχές του 1960 πέντε στις δέκα θέσεις εργασίας έμεναν κενές. Έτσι τέσσερις λόγοι αναπτύχθηκαν υπέρ της μετανάστευσης (Martin, 1998):

- το γερμανικό εργατικό δυναμικό συρρικνώθηκε σημαντικά στις αρχές του 1960 εξαιτίας δημογραφικών λόγων όπως μειωμένος ρυθμός γεννήσεων, επιμήκυνση του χρόνου της εκπαίδευσης, καλύτερες συνθήκες συνταξιοδότησης
- στα πλαίσια της μεταπολεμικής οικονομικής ανασυγκρότησης υπήρχε ένας ενδοιασμός ως προς τη λήψη πιο δραστικών πρακτικών, όπως η εκμηχάνιση

- της παραγωγής, η αύξηση των μισθών ως κίνητρο για περισσότερη εργασία, η μείωση του προστατευτισμού και οι επενδύσεις στο εξωτερικό
- με την ενοποίηση της Ευρώπης και στα πλαίσια της ελεύθερης κινητικότητας των πολιτών, η Γερμανία συμφώνησε με την ιταλική κυβέρνηση να δέχεται χωρίς καμία απαγόρευση ελεύθερα τους Ιταλούς υπηκόους μετά το 1968. Έτσι θεώρησε αναπόφευκτη την είσοδο αλλοδαπών στο έδαφος της
 - το οικονομικό περιβάλλον στη Δυτική Ευρώπη το 1960 ήταν ιδιόμορφο. Το μάρκο την περίοδο εκείνη ήταν υποτιμημένο σε ένα σύστημα με σταθερές ισοτιμίες έτσι ώστε το τοπικό αλλά και το ξένο κεφάλαιο επενδύονταν στη γερμανική αγορά για να παράγει αγαθά προς εξαγωγή. Τέλος οι Γερμανοί επένδυαν τις αποταμιεύσεις τους στη χώρα τους ενώ οι αμερικανικές πολυεθνικές εταιρίες διέθεσαν μεγάλα ποσά στην Ευρώπη με τη μορφή επενδύσεων.

3.4 Το σύστημα των φιλοξενούμενων εργατών (guest-worker system)

Το σύστημα των φιλοξενούμενων εργατών αποτέλεσε μια επινόηση κυρίως των δυτικοευρωπαϊκών οικονομιών έτσι ώστε να εξυπηρετεί αποκλειστικά τις ανάγκες των χωρών υποδοχής. Το σύστημα αυτό χρησιμοποιήθηκε κυρίως από τη Δυτική Γερμανία, αλλά υιοθετήθηκε και από άλλες ευρωπαϊκές χώρες όπως η Ελβετία.

Η μέθοδος αυτή αντικατοπτρίζει την πολιτική της Γερμανίας ως προς την υποδοχή μεταναστών στο έδαφος της. Η Γερμανία ζητούσε εργάτες για να καλύψει τα μεγάλα κενά σε δυναμικό αλλά δεν ήθελε μόνιμους μετανάστες. Το σύστημα αυτό προέβλεπε την εισαγωγή ξένων εργατών των οποίων η στρατολόγηση γίνονταν από τους ίδιους τους εργοδότες. Έτσι επιλέγονταν άνδρες κυρίως και σε νεαρή ηλικία. Οι εργοδότες παρείχαν συμβόλαιο εργασίας αρχικά για ένα χρόνο με δυνατότητα ανανέωσης. Η άδεια παραμονής στη χώρα ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με το συμβόλαιο εργασίας. Δεν μπορούσαν δηλαδή να μένουν μετανάστες στη χώρα χωρίς να έχουν δουλειά. Απαγορεύονταν η εισαγωγή οικογενειών παρά μόνο μεμονωμένων ατόμων και φυσικά οι φιλοξενούμενοι εργάτες δεν είχαν κανένα πολιτικό δικαίωμα.

Η πραγματικότητα όμως απέδειξε ότι δεν υπάρχει τίποτα πιο μόνιμο από τους φιλοξενούμενους εργάτες (Martin, 1999). Με τον καιρό οι μετανάστες καλούσαν τις οικογένειές τους, αφού πρότειναν στους εργοδότες τους να δουλέψουν και οι σύζυγοι

τους σε αυτούς. Αλλά και οι ίδιοι οι εργοδότες ευνοούσαν την επανένωση αφού ενθάρρυναν τους μετανάστες που ήδη εργάζονταν σε αυτούς να παραμείνουν και να φέρουν και τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς τους στη Γερμανία, προκειμένου να μη φύγουν από το εργοστάσιο και χαθεί έτσι εργατικό δυναμικό.

Φάνηκε λοιπόν ότι το γερμανικό σύστημα παραγωγής εξαρτώνταν από το ξένο εργατικό δυναμικό. Σύμφωνα με τον Martin (1999) το πρόγραμμα των φιλοξενούμενων εργατών αποδείχθηκε ότι προκαλεί στρεβλώσεις και εξάρτηση. Η στρέβλωση αναφέρεται στο γεγονός ότι οι οικονομίες και οι αγορές εργασίας είναι συνήθως ευέλικτες και μπορούν να προσαρμοστούν σε μια έλλειψη εργατικού δυναμικού: όταν υπάρχουν εργάτες που είναι διατεθειμένοι να εργαστούν με χαμηλό μισθό, οι εργοδότες δε θα θελήσουν να επενδύσουν σε τεχνολογίες εντάσεως κεφαλαίου. Το πιο πιθανό είναι ότι οι επενδυτικές τους αποφάσεις θα βασίζονται στην υπόθεση ότι ξένοι εργάτες θα είναι πάντα διαθέσιμοι. Οι αποφάσεις αυτές δεν αλλάζουν εύκολα και το σύστημα των φιλοξενούμενων εργατών αποδείχθηκε αποτελεσματικό μόνο βραχυχρόνια.

Αναφέρθηκε ότι το σύστημα αυτό δημιουργεί επίσης εξάρτηση. Εφόσον οι εργοδότες εξαρτώνται από χαμηλόμισθους εργάτες, οι θέσεις αυτές χαρακτηρίζονται ως θέσεις μόνο για χαμηλόμισθους, δηλαδή για ξένους και επομένως είναι εξαιρετικά δύσκολο να βρεθούν γηγενείς να εργαστούν σε αυτές. Επομένως η οικονομία εξαρτάται ολοένα περισσότερο από τους μετανάστες.

3.5 Η επαγγελματική σύνθεση των Ελλήνων μεταναστών

Η πλειοψηφία των μεταναστών ήταν αγρότες προερχόμενοι από την επαρχία. Το 90% ανήκαν πριν μεταναστεύσουν σε μια από τις δύο μεγάλες ομάδες επαγγελμάτων, τους αγρότες και τους εργάτες συμπεριλαμβανομένων των ειδικευμένων εργατών και τεχνιτών ή ήταν «ανεπάγγελτοι» (νοικοκυρές, μαθητές κ.τ.λ.). Η εποχικότητα του αγροτικού επαγγέλματος αλλά και η έλλειψη τεχνικών μέσων για βελτίωση και αύξηση της γεωργικής παραγωγής ωθούσε τους αγρότες στη μετανάστευση. Επίσης η μικρή σε έκταση καλλιεργήσιμη γη στην Ελλάδα αλλά και η συγκέντρωση ιδιόκτητης γης στα χέρια λίγων γαιοκτημόνων αποτέλεσε έναν ακόμη παράγοντα ώθησης (ΕΚΚΕ, 1967).

Κατά την περίοδο 1960-63 η πλειοψηφία των μεταναστών δεν ήταν αγρότες αλλά κυρίως ανειδίκευτοι εργάτες. Το γεγονός αυτό δείχνει πως το μεγάλο ποσοστό ανεργίας εκείνη την περίοδο ωθούσε στη μετανάστευση τους εργάτες και κυρίως τους ανειδίκευτους. Ωστόσο από το 1966 και μετά ο αριθμός των ανειδίκευτων μειώνονταν σημαντικά σε σχέση με το σύνολο των εργατών. Ένας λόγος φαίνεται να ήταν η βελτίωση της ελληνικής οικονομίας. Έτσι οι ανειδίκευτοι εργάτες φαίνεται να έβρισκαν ευκολότερα δουλειά στην Ελλάδα από ό,τι πιο πριν (Πατινιώτης, 1989). Εκτός όμως από τους αγρότες υπήρχαν και άτομα που πριν να μεταναστεύσουν ασκούσαν διάφορα επαγγέλματα όπως μουσικοί, κρεοπώλες, οικοδόμοι που όμως δε θεωρούνταν για τους Γερμανούς ειδικευμένοι (Ματζουράνης, 1974).

Συνήθως οι Έλληνες που προέρχονταν από τις πόλεις είχαν σε μεγάλο ποσοστό μια εμπειρία από τη δουλειά του εργοστασίου, την ακρίβεια του ωραρίου και την πειθαρχημένη ζωή των πόλεων. Ανάμεσα τους υπήρχε ωστόσο και ένα ποσοστό που δεν είχε εργαστεί ποτέ του σε εργοστάσιο, αλλά και άτομα που δεν είχαν εργαστεί ποτέ πριν ή εργάζονταν ως πωλητές και εμποροϋπάλληλοι και φυσικά δεν αναγνωρίστηκαν ως ειδικευμένοι. Τέλος στην πρώτη πενταετία 1960-1965 μετανάστευσαν και πολλοί φοιτητές που έφτασαν στη Γερμανία ως εργάτες και αργότερα αφού έμαθαν τη γλώσσα συνέχισαν τις σπουδές τους. Ο επόμενος πίνακας δείχνει το ποσοστό των Ελλήνων που απασχολήθηκαν σε επάγγελμα που είχαν μάθει στην Ελλάδα.

Πίνακας 6: Πόσοι απασχολούνται σε επάγγελμα που είχαν μάθει στην πατρίδα τους (σε ποσοστό %)

<i>Σε δουλειά του επαγγέλματος τους</i>	28
<i>Σε δουλειά εκτός του επαγγέλματος τους</i>	72

Πηγή: Ματζουράνης, 1974.

Μεγάλο όμως ρόλο στην επαγγελματική σύνθεση των μεταναστών έπαιξαν και οι Γερμανοί εργοδότες που «στρατολογούσαν» μετανάστες. Αυτοί ενδιαφέρονταν για τους πιο εκπαιδευμένους εργάτες με αποτέλεσμα αυτοί να αποτελούν και την πλειοψηφία των μεταναστών αλλά και ένα ακόμα πλήγμα στην ασθενική ελληνική οικονομία. Από το 1964 όμως και μετά η μετανάστευση των αγροτών αποκτά βαρύνουσα σημασία, αφού οι γερμανικές βιομηχανίες ενδιαφέρονταν για ανειδίκευτο

προσωπικό που θα κάλυπτε τις κενές θέσεις που αρνούσαν οι γηγενείς και επιπλέον δε θα είχαν ιδιαίτερες μισθολογικές αξιώσεις.

Πρέπει να τονιστεί ότι η πλειοψηφία των Ελλήνων μεταναστών στη Γερμανία ανήκε σε πολύ χαμηλό μορφωτικό επίπεδο και οι δε γυναίκες περισσότερο από τους άντρες ως συνέπεια της ελληνικής μικροαστικής νοοτροπίας. Ο Ματζουράνης (1974) σημειώνει ότι το 95% αποτελούνταν από αναλφάβητους και αποφοίτους δημοτικού σχολείου. Μόνο ένα 5% αποτελούνταν από άτομα με μόρφωση άνω του δημοτικού σχολείου και ένα 3% παρουσίαζαν επαγγελματική και τεχνική κατάρτιση.

Το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των Ελλήνων μεταναστών αποτέλεσε τροχοπέδη για την επαγγελματική και κοινωνική τους ενσωμάτωση στη γερμανική οικονομία και κοινωνία. Στα πλαίσια των γερμανικών βιομηχανιών πραγματοποιούνταν τακτικά σεμινάρια ειδίκευσης, απαραίτητο προσόν για να θεωρηθεί ένας εργάτης ειδικευμένος και έτσι να ανέλθει ιεραρχικά και οικονομικά στην εργασία του. Μεγάλο μειονέκτημα αποτελούσε το γεγονός ότι τα σεμινάρια αυτά πραγματοποιούνταν αποκλειστικά στη γερμανική γλώσσα. Έτσι απαιτούνταν η γνώση της για την περαιτέρω εξέλιξη των Ελλήνων. Οι ίδιοι όμως δεν ήταν σε θέση να μάθουν τη γερμανική γλώσσα ως αποτέλεσμα του χαμηλού μορφωτικού τους επιπέδου. Έτσι αναλάμβαναν τις πιο επικίνδυνες και ταυτόχρονα κακοπληρωμένες θέσεις εργασίας.

Μεγάλο μερίδιο ευθύνης σε αυτή την κατάσταση έφερε και η ελληνική κοινωνία που έστελνε εργάτες στη Γερμανία χωρίς πληροφόρηση γύρω από τις συνθήκες και τις δουλειές που θα αναλάμβαναν αλλά κυρίως χωρίς τη στοιχειώδη εκπαίδευση και κατάρτιση, ούτε καν στο θέμα της γλώσσας. Μόνο η Τουρκία και η Ιταλία είχαν συνάψει συμφωνίες για σεμινάρια επαγγελματικής κατάρτισης των Τούρκων και Ιταλών μεταναστών προτού μεταβούν στη Γερμανία και μάλιστα με τη μέριμνα των Γερμανών εργοδοτών (Κασιμάτη, 1984). Ο παρακάτω πίνακας αποτυπώνει τη θέση των Ελλήνων μεταναστών όσον αφορά στην επαγγελματική ειδίκευση σε σχέση με τους υπόλοιπους μετανάστες στη Γερμανία.

Πίνακας 7: Ειδικευμένοι, ανειδίκευτοι και προσαρμοσμένοι μετανάστες στη γερμανική βιομηχανία (σε ποσοστό %)

Εθνικότητα	Ανειδίκευτοι	Προσαρμοσμένοι (χωρίς ειδικευση)	Ειδικευμένοι
Ιταλοί	48	37	13
Έλληνες	37	53	7
Ισπανοί	38	44	15
Τούρκοι	43	38	16
Πορτογάλοι	43	43	12
Γιουγκοσλάβοι	18	27	55

Πηγή: Ματζουράνης, 1974.

4. Η απασχόληση των Ελλήνων μεταναστών στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας

Οι Έλληνες προτιμούσαν να εργάζονται σε μεγάλα εργοστάσια περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη εθνικότητα μεταναστών. Ο επόμενος πίνακας δείχνει το μέγεθος των εργοστασίων στο οποίο απασχολούνταν οι Έλληνες συγκριτικά με τις υπόλοιπες εθνικότητες μεταναστών στη Γερμανία.

Πίνακας 8: Μέγεθος των εργοστασίων στα οποία απασχολούνταν οι μετανάστες κατά το έτος 1969 (σε ποσοστό %)

	Με 1-50 εργαζόμενους	Με 50-200 εργαζόμενους	Με 200-500 εργαζόμενους	Με πάνω από 500 εργαζόμενους
Ιταλοί	22(17)	23(23)	17(23)	38(37)
Έλληνες	12(8)	15(17)	15(15)	58(60)
Ισπανοί	15(14)	18(20)	14(18)	53(48)
Τούρκοι	12(11)	19(17)	16(19)	53(53)

Πηγή: Ματζουράνης, 1974.

Σημείωση: Οι αριθμοί στις παρενθέσεις αφορούν στις γυναίκες.

Έτσι σε εργοστάσια που απασχολούσαν πάνω από 500 εργάτες εργάζονταν το 60% περίπου των Ελλήνων μεταναστών και σε εργοστάσια με 200-500 εργάτες το 15% ενώ μόνο το 12% εργάζονταν σε επιχειρήσεις που απασχολούσαν κάτω από 50 εργάτες και οι περισσότεροι από αυτούς ήταν ειδικών επαγγελμάτων.

Ενώ στα τρία πρώτα χρόνια της διαβίωσης τους στη Γερμανία αντιμετώπιζαν με δυσπιστία την αλλαγή της εργασίας, ιδιαίτερα όταν προϋπόθετε και κάποια γενικότερη μετακίνηση, στη συνέχεια άρχιζαν να αναζητούν καλύτερες προϋποθέσεις και μέσα σε μια πενταετία είχαν αλλάξει εργοστάσιο περισσότερο από μια φορά το 75% του συνόλου. Οι λόγοι για τους οποίους προτιμούσαν τα μεγάλα εργοστάσια ήταν οι εξής (Ματζουράνης, 1974):

- βρίσκονταν περισσότερο με γνωστούς και συμπατριώτες. Οι περισσότεροι στην περίπτωση αυτή πληροφορούνταν για τις θετικές προϋποθέσεις της δουλειάς από γνωστούς ή φίλους που δούλευαν ήδη εκεί.
- είχαν εμπιστοσύνη στις μεγάλες επιχειρήσεις ότι σε περιόδους κρίσεων που άρχισαν να εμφανίζονται από το 1966 έκλειναν δυσκολότερα και άντεχαν περισσότερο έστω και αν εφάρμοζαν περιορισμένο ωράριο εργασίας
- οι μεγάλες επιχειρήσεις τηρούσαν πιστότερα τις συλλογικές συμβάσεις και ελέγχονταν από τις αρχές και κυρίως από τα συνδικάτα που δρούσαν σε αυτές πιο οργανωμένα και αποτελεσματικά
- οι ξένοι εργάτες στα μεγάλα εργοστάσια προστατεύονταν καλύτερα από τους Γερμανούς συναδέλφους τους και τους Γερμανούς συνδικαλιστές ενώ στις μικρές επιχειρήσεις συχνά τα εργοστασιακά συμβούλια εξυπηρετούσαν περισσότερο τον επιχειρηματία
- η διεύθυνση ήταν απρόσωπη και δεν υπήρχε ο φόβος του εργοδότη που επέβλεπε τις κινήσεις των εργατών αλλά και η παρακολούθηση των συζητήσεων κάθε εργάτη
- υπήρχαν μεγαλύτερες δυνατότητες υπερωριών

Οι επόμενοι δύο πίνακες δείχνουν τη συχνότητα αλλαγής εργοστασίου και τη συχνότητα αλλαγής επαγγέλματος των Ελλήνων στη Γερμανία.

Πίνακας 9: Συχνότητα αλλαγής εργοστασίου (σε ποσοστό %)

Αλλάζουν εργοστάσιο	72
Δεν αλλάζουν εργοστάσιο	28

Πηγή: Ματζουράνης, 1974.

Πίνακας 10: Συχνότητα αλλαγής επαγγέλματος σε ποσοστό %

Αλλάζουν επάγγελμα	75
Δεν αλλάζουν επάγγελμα	25

Πηγή: Ματζουράνης, 1974.

Οι περισσότεροι Έλληνες απασχολούνταν στη μεταλλοβιομηχανία. Σε σύνολο εργαζομένων μεταναστών 242.184 το έτος 1970 οι 126.921 δούλευαν σε αυτό το βιομηχανικό κλάδο. Σε ποσοστό που έφτανε το 53%, 34% των Ελλήνων απασχολούσε η βιομηχανία επεξεργασίας εκτός μετάλλου, δηλαδή 82.538 άτομα. Στον κλάδο αυτό οι περισσότεροι, 17.520 απασχολούνταν στην κλωστοϋφαντουργία και ακολουθούσαν 9.924 στη χημική βιομηχανία, 7.578 στη βιομηχανία χάρτου, 7.375 στην επεξεργασία του ελαστικού και 3.386 στην κεραμική. Χαρακτηριστικό του κλάδου αυτού ήταν ότι ο αριθμός των εργαζομένων γυναικών ήταν σχεδόν ο ίδιος με αυτό των ανδρών.

Το υπόλοιπο 13% μοιράζονταν στην οικοδομική βιομηχανία, δηλαδή 8.850 άτομα, στο εμπόριο και στις ασφάλειες απασχολούνταν 6.214, στα ορυχεία και την ενέργεια 3.108, στην αγροτική οικονομία 576, στις υπηρεσίες 5.266 από τους οποίους οι 3.496 ήταν γυναίκες. Σε αυτόν τον τομέα οι δουλειές που απασχολούσαν τους περισσότερους Έλληνες ήταν τα εστιατόρια και τα πλυντήρια, βαφεία και χημικά καθαριστήρια. Οι συγκοινωνίες απασχολούσαν 1.726 Έλληνες. Οι 6.985 απασχολούνταν στις βοηθητικές υπηρεσίες των δημοσίων υπηρεσιών και των οργανισμών κοινής ωφελείας. Οι 3.921 από αυτούς απορροφήθηκαν από τα κρατικά νοσοκομεία. Και στον τομέα αυτό ο αριθμός των γυναικών είναι μεγαλύτερος: 2.064 άντρες προς 4.921 γυναίκες

Τέλος το ερώτημα που ανακύπτει είναι σε τι πόστο απασχολούνταν οι Έλληνες εργάτες στους διάφορους βιομηχανικούς τομείς που ήταν κατανεμημένοι. Όπως δείχθηκε και στον πίνακα 7, το 37% παρέμεναν ανειδίκευτοι, το 7% ήταν ειδικευμένοι και οι υπόλοιποι βρισκόνταν σε μια ενδιάμεση κατάσταση που χαρακτηρίζονταν ως εργάτες προσαρμοσμένοι στη βιομηχανία χωρίς όμως μια συγκεκριμένη ειδίκευση. Η διαφορά των τελευταίων από τους πρώτους είναι ότι κατανέμονταν σε διάφορες μισθολογικές κλίμακες χωρίς όμως ουσιώδεις διαφορές. Δεν υπήρχε όμως διαφορά ανάμεσα στους προσαρμοσμένους ή μη αφού όλοι είχαν την ταμπέλα του ξένου βοηθητικού εργάτη.

Ο ακόλουθος πίνακας δείχνει πώς κατανεμήθηκαν οι Έλληνες μετανάστες στους διάφορους βιομηχανικούς κλάδους.

Πίνακας 11: Κατανομή των Ελλήνων μεταναστών κατά βιομηχανικούς κλάδους σε σύνολο εργαζομένων 242.184 το έτος 1970

Βιομηχανικός κλάδος	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
<i>Αγροτική οικονομία</i>	372	204	576
<i>Ορυχεία, ενέργεια</i>	2.951	157	3.108
<u><i>Μεταλλοβιομηχανία:</i></u>	75.761	51.160	126.921
<i>Ηλεκτροτεχνική</i>	14.548	22.024	36.571
<i>Αυτοκινητοβιομηχανία</i>	15.965	5.543	21.508
<i>Κατασκευές μηχανών</i>	13.755	6253	20.008
<i>Είδη σιδήρου, ατσαλιού και άλλων μετάλλων</i>	14.809	12.166	26.975
<i>Παραγωγή ατσαλιού και σιδήρου</i>	6453	953	7.406
<i>Χυτήρια</i>	2735	444	3.179
<i>Οπτικά</i>	1171	2.424	3.595
<i>Οι υπόλοιποι σε διάφορους άλλους τομείς</i>			
<u><i>Βιομηχανία επεξεργασίας (εκτός μετάλλου):</i></u>	42.024	40.514	82.538
<i>Κεραμική</i>	1340	2.046	3.386
<i>Ενδυματοβιομηχανία</i>	1302	518	1.820
<i>Χημική βιομηχανία</i>	6180	3.744	9.924
<i>Κλωστοϋφαντουργία</i>	7284	9.966	17.250
<i>Βιομηχανία χάρτου</i>	4410	3.168	7.578
<i>Βιομηχανία ελαστικού</i>	4441	2.934	7.375
<i>Οικοδομική βιομηχανία</i>	8691	159	8.850
<i>Εμπόριο, ασφάλειες</i>	4161	2.053	6.214
<u><i>Υπηρεσίες:</i></u>	1797	3.469	5.266

<i>Σε εστιατόρια</i>	1136	1.540	2.676
<i>Σε πλυντήρια, βαφεία και χημικά καθαριστήρια</i>	246	824	1.070
<i>Συγκοινωνίες</i>	1311	415	1.726
<i>Δημόσιες υπηρεσίες και οργανισμοί κοινής ωφελείας</i>	2064	4.921	6.958
<i>Σε νοσοκομεία</i>	517	3.404	3.921

Πηγή: Ματζουράνης, 1974.

Πρέπει σε αυτό το σημείο να αναφερθεί ότι δεν υπάρχουν δημοσιευμένα στοιχεία γύρω από την επαγγελματική δραστηριότητα των Ελλήνων σήμερα στη χώρα αυτή. Εμπειρικά αναφέρεται ότι ένα μεγάλο ποσοστό εργάζεται σε εργοστάσια, στην παραγωγή κυρίως και λιγότερο σε διοικητικές θέσεις, ενώ ένα ποσοστό είναι ελεύθεροι επαγγελματίες που δραστηριοποιούνται κυρίως στο χώρο της εστίασης.

5. Οι οικονομικές συνέπειες της μετανάστευσης στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας

Η Γερμανία αποκόμισε τεράστια οικονομικά οφέλη από την είσοδο των φιλοξενούμενων εργατών κατά τη δεκαετία του 1960. Κανείς δε μπορεί να αμφισβητήσει το γεγονός ότι η ανασυγκρότηση της γερμανικής οικονομίας οφείλεται σε μεγάλο μέρος σε αυτούς.

Με τη μετανάστευση ανθρώπινου δυναμικού σημειώθηκε οικονομική ανάπτυξη χωρίς να δημιουργηθούν πληθωριστικές πιέσεις ενώ συνέβαλλαν στο να κρατηθούν σε χαμηλά επίπεδα οι μισθοί, λόγω της υπερπροσφοράς εργασίας και οι ιδιοκτήτες των βιομηχανιών αύξησαν την παραγωγή με τη δημιουργία μεθόδων εντάσεως εργασίας (Castles, 1986). Οι Γερμανοί εργάτες αναβαθμίστηκαν επαγγελματικά και επομένως και κοινωνικά αφού τις «κατώτερες» πλέον θέσεις εργασίας αναλάμβαναν οι μετανάστες που ήταν διατεθειμένοι να εργάζονται τη νύχτα και τα σαββατοκύριακα.

Οι αποταμιεύσεις των μεταναστών βοήθησαν στο να περιορισθεί ο πληθωρισμός και να αυξηθούν οι εξαγωγές. Αυτό οφείλονταν και στο γεγονός ότι οι μετανάστες έστελναν με τη μορφή εμβασμάτων το 30-50% του καθαρού εισοδήματος

τους, μειώνοντας έτσι τη ζήτηση των γερμανικών προϊόντων στη Γερμανία και αυξάνοντας τη ζήτηση για αυτά στις χώρες προέλευσης των μεταναστών (Bernstein, 1999). Τέλος ένας ακόμη λόγος για την ενίσχυση της γερμανικής οικονομίας είναι το γεγονός ότι η Γερμανία αρχικά απαγόρευε την είσοδο οικογενειών παρά μόνο μεμονωμένων ατόμων, κυρίως ανδρών νεαρής ηλικίας και έτσι δε χρειαζόταν να κάνει δαπάνες το γερμανικό κράτος για οικιστική υποδομή, σχολεία ή νοσοκομεία.

Υπάρχει τέλος και η αντίθετη άποψη ότι η γερμανική οικονομία θα μπορούσε να προοδεύσει με το να γίνουν επενδύσεις σε τεχνολογίες εντάσεως κεφαλαίου, με επενδύσεις στο εξωτερικό ή με το να ελαττωνόταν η ταχύτητα δημιουργίας θέσεων εργασίας έτσι ώστε να μειωνόταν και το χάσμα μεταξύ θέσεων και εργατών (Bernstein, 1999). Εναλλακτικά η Γερμανία θα μπορούσε να αναπτύξει πολιτικές που θα αύξαναν το μέγεθος του γηγενούς εργατικού δυναμικού όπως η μείωση των ετών εκπαίδευσης και το μεγαλύτερο όριο συνταξιοδότησης. Οι εναλλακτικές αυτές δε συγκέντρωσαν ιδιαίτερη προσοχή και οι υποστηρικτές τους τόνιζαν ότι για να υιοθετηθούν οι πολιτικές αυτές θα έπρεπε η περίοδος της ανασυγκρότησης να είχε αρχίσει νωρίτερα (Miller, 1999). Τελικά η υποδοχή ξένων εργατών επιλέχθηκε ως η λύση με το μικρότερο κοινωνικό και οικονομικό κόστος που τελικά η πραγματικότητα απέδειξε ακριβώς το αντίθετο.

III

«Τα εμβάσματα των μεταναστών»

1. Εισαγωγή

Στο τρίτο και τελευταίο μέρος παρουσιάζεται ο αντίκτυπος της ελληνικής μετανάστευσης στη Δυτική Γερμανία στη χώρα προέλευσης, στην Ελλάδα με τη μορφή των εμβασμάτων. Κατά την περίοδο 1960-1984 τέσσερα δισεκατομμύρια δολάρια εισέρευσαν στην Ελλάδα από τους Έλληνες μετανάστες στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας που αντιπροσώπευε το 16% των εισαγόμενων κεφαλαιουχικών αγαθών κατά την περίοδο αυτή (Κωνσταντοπούλου, 1986).

Οι ροές των εμβασμάτων και τα ευεργετικά αποτελέσματα αυτών αποτέλεσαν ένα από τα επιχειρήματα υπέρ της μετανάστευσης από την πλευρά της ελληνικής πολιτείας. Ως ένα σημείο τα εμβάσματα επέδρασαν θετικά στη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των οικογενειών των μεταναστών που έμειναν πίσω. Ωστόσο δε συντέλεσαν σημαντικά στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας, τουλάχιστον τόσο όσο αναμένονταν και υποστηρίζονταν. Έχει υπολογιστεί ότι η ροή των εμβασμάτων αυξάνεται με την πάροδο του χρόνου έτσι ώστε σε μια περίοδο δέκα ετών σχεδόν διπλασιάζεται (Orozco, 2003). Σχεδόν σύμφωνο με αυτή τη θεωρία είναι και το γεγονός ότι κατά την περίοδο 1970-1993 τα εμβάσματα από τη Γερμανία σχεδόν τριπλασιάστηκαν.

Τέλος υποστηρίζεται ότι τα εμβάσματα, η μεταφορά δηλαδή συναλλάγματος με τη μορφή ενίσχυσης του εισοδήματος από μετανάστες που ζουν εκτός της πατρίδας τους στις οικογένειες που άφησαν πίσω, έχει τη θετική και την αρνητική του πλευρά. Η αρνητική όψη είναι ότι μέσω των εμβασμάτων αυξάνεται η εξάρτηση, συμβάλλουν στην οικονομική και πολιτική αστάθεια και διαστρεβλώνουν την ανάπτυξη ενώ υποσκάπτει το μέλλον χαρίζοντας μόνο προσωρινά οφέλη. Η θετική πλευρά είναι ότι υποβοηθούν τη μετάβαση των αναπτυσσόμενων κοινωνιών προς την ανάπτυξη βελτιώνοντας τη διανομή του εισοδήματος και την ποιότητα της ζωής περισσότερο από κάθε άλλο μέσο ανάπτυξης.

2. Μετανάστευση και εμβάσματα

Το ύψος και η συχνότητα των εμβασμάτων, καθώς και τα κίνητρα για την αποστολή εμβασμάτων εξαρτώνται άμεσα από τον τύπο της μετανάστευσης, δηλαδή αν η παραμονή στο εξωτερικό έχει μόνιμο ή προσωρινό χαρακτήρα (Γλυτσός, 1996). Στην περίπτωση του μόνιμου μετανάστη, δεδομένου ότι η μετανάστευση είναι κατά κανόνα οικογενειακή, τα εμβάσματα έχουν χαρακτήρα «προαιρετικό» γιατί μακροχρόνια απευθύνονται σε άτομα, όπως μακρινούς συγγενείς, των οποίων η διαβίωση δεν εξαρτάται από τον ίδιο το μετανάστη και γιατί ο μόνιμος μετανάστης επιθυμεί να ξαναφτιάξει τη ζωή του στη ξένη χώρα και δεν ενδιαφέρεται να δημιουργήσει περιουσία στην πατρίδα που άφησε. Επιπλέον τα εμβάσματα των μόνιμων μεταναστών αποτελούν «δώρα» και αποτελούν ένα υποπροϊόν της αποδημίας.

Σύμφωνα με τον Γλυτσό (1991) στην περίπτωση της προσωρινής μετανάστευσης τα εμβάσματα είναι βασικό ενδογενές στοιχείο ενσωματωμένο στην απόφαση για μετακίνηση και η αποστολή τους αποτελεί μια από τις βασικές «υποχρεώσεις» του μετανάστη στην άμεση οικογένεια του η οποία εξαρτάται οικονομικά από αυτόν. Σε αυτή την περίπτωση ο μετανάστης προσπαθεί να συγκεντρώσει όσο το δυνατό περισσότερα χρήματα σε λιγότερο χρόνο προκειμένου να γυρίσει όσο το δυνατό πιο γρήγορα στην πατρίδα του. Δεν ενδιαφέρεται να βελτιώσει το επίπεδο της ζωής του στην χώρα υποδοχής αλλά στόχος του είναι η ευημερία της οικογένειάς του και του ίδιου στην πατρίδα του. Έτσι τα εμβάσματα των προσωρινών μεταναστών αποτελούν «υποχρεωτικές ροές εισοδήματος» και σημαντικό προϊόν της μετανάστευσης. Τέλος τα εμβάσματα για την ενίσχυση του οικογενειακού εισοδήματος είναι «αναγκαστικά» ενώ αυτά που προορίζονται για αποταμίευση και επένδυση είναι «επιθυμητά».

Στην προσωρινή μετανάστευση, όπως η περίπτωση των Ελλήνων της Δυτικής Γερμανίας, πραγματοποιείται μια ανταλλαγή ενός συντελεστή παραγωγής, της εργασίας, που βρίσκεται σε πλεόνασμα, με έναν άλλο συντελεστή, τους οικονομικούς πόρους υπό τη μορφή του κεφαλαίου ή του συναλλάγματος που βρίσκεται σε σχετική ανεπάρκεια. Η αντίστροφη αυτή κίνηση τέλος αλλά και οι επιπτώσεις της ροής των οικονομικών πόρων στην εγχώρια ζήτηση και τις εισαγωγές των χωρών προέλευσης των μεταναστών επηρεάζουν τις σχετικές τιμές των συντελεστών στις δύο χώρες και περισσότερο στη χώρα προέλευσης των μεταναστών.

Όσον αφορά στα κίνητρα που ωθούν τους μετανάστες να εμβάζουν ποσά στις οικογένειες τους, οι Lucas και Stark (1997), από τους πρώτους που προσπάθησαν να δώσουν απάντηση σε αυτό το ερώτημα, υποστηρίζουν ότι αυτό μπορεί να οφείλεται πρώτον σε καθαρό αλτρουισμό για αυτούς που μένουν πίσω, δεύτερον σε προσωπικό συμφέρον, δηλαδή επενδύσεις στην πατρίδα με σκοπό την επιστροφή, τρίτον είτε σε έναν μετρημένο αλτρουισμό ή σε ένα δημιουργικό προσωπικό συμφέρον. Η κεντρική ιδέα της πρότασης τους αυτής είναι ότι τα εμβάσματα αποτελούν μια εν δυνάμει συμφωνία μεταξύ του μετανάστη και της οικογένειας του που είναι και για τις δύο πλευρές επωφελής και διαχρονική.

Δύο από τα στοιχεία της συμφωνίας αυτής είναι η επένδυση και ο κίνδυνος. Η επένδυση αφορά στη δημιουργία του ανθρώπινου κεφαλαίου, της εκπαίδευσης δηλαδή που λαμβάνει ο μετανάστης τα έξοδα της οποίας καλύπτονται από την οικογένεια του ίδιου. Έτσι τα εμβάσματα μπορεί να ειπωθούν ως η επιστροφή αυτού του είδους της επένδυσης. Όσον αφορά στον κίνδυνο αυτός αναφέρεται στη διαφοροποίηση του κινδύνου των πηγών των εισοδημάτων της οικογένειας του μετανάστη, πράξη που ενσωματώνεται στην απόφαση για μετανάστευση.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω ο τελικός στόχος του προσωρινού μετανάστη είναι η συσσώρευση ενός κεφαλαίου στην αλλοδαπή το οποίο θα αξιοποιηθεί αργότερα στη χώρα του. Αυτό επιτρέπει να διατυπωθούν εναλλακτικές προτάσεις που αφορούν στο ύψος του κεφαλαίου που επιθυμεί να συγκεντρώσει και το χρονικό ορίζοντα της παραμονής του στην αλλοδαπή. Ο Γλυτσός (1991) διακρίνει δυο τέτοιες προτάσεις. Η πρώτη αφορά στη συσσώρευση του μέγιστου δυνατού κεφαλαίου σε ορισμένο χρονικό διάστημα. Ο στόχος αυτός επιβάλλει μεγάλη πίεση στο μετανάστη τόσο από πλευράς όγκου κεφαλαίου για συσσώρευση όσο και από πλευράς του χρόνου συγκέντρωσης του και ταιριάζει σε ένα τύπο «ανυπόμονου» μετανάστη ο οποίος είναι αποφασισμένος να υποβάλει την οικογένεια του σε σημαντικές θυσίες σε όλη τη διάρκεια της παραμονής του στο εξωτερικό προκειμένου να επιτύχει τη γρήγορη πραγματοποίηση του μεταναστευτικού του στόχου. Ειδικότερα για την επίτευξη του σκοπού αυτού απαιτείται η ελαχιστοποίηση των «διαρροών» από το συσσωρευμένο κεφάλαιο με περικοπή τόσο του δικού του βιοτικού επιπέδου όσο και περιορισμό των μεταναστευτικών εμβασμάτων για τη συντήρηση της οικογένειας του στην πατρίδα.

Η πρόταση αυτή συνεπάγεται μεγαλύτερη καθυστέρηση στην έναρξη αποστολής εμβασμάτων και μικρότερες και αραιότερες ροές εμβασμάτων. Ως

αποτέλεσμα οι μακροοικονομικές επιπτώσεις από το μεταναστευτικό συνάλλαγμα για τη συντήρηση της οικογένειας κατά τη διάρκεια της αποδημίας θα είναι σχετικά ασθενέστερες. Αντίθετα οι επιπτώσεις από τον όγκο των αποταμιεύσεων των παλιννοστούντων θα εμφανιστούν σε συντομότερο χρόνο μετά την αποδημία και θα είναι ίσως εντονότερες λόγω του πιθανού μεγαλύτερου μεγέθους των αποταμιεύσεων.

Η δεύτερη πρόταση αφορά στη συσσώρευση ορισμένου, όχι ακριβώς καθορισμένου κεφαλαίου, χωρίς συγκεκριμένο χρονικό ορίζοντα. Ο στόχος αυτός αποτελεί περίπου τον αντίποδα της προηγούμενης πρότασης γιατί από μικροοικονομική σκοπιά είναι σχετικά εύκολος στην πραγματοποίηση του χωρίς έντονες χρονικές πιέσεις και χαρακτηρίζει έναν τύπο «συνετού» μετανάστη, ο οποίος δεν επιθυμεί να υποβάλλει τον εαυτό του και την οικογένεια του σε σκληρές θυσίες για την ικανοποίηση των επιδιώξεων του. Επομένως το βιοτικό επίπεδο της οικογένειας αυτής δεν πρόκειται να περικοπεί δραστικά ούτε η εργασία του μετανάστη θα είναι εξουθενωτική. Η συμπεριφορά αυτή του μετανάστη θα έχει ως αποτέλεσμα σε σύντομο χρονικό διάστημα την έναρξη αποστολής εμβασμάτων μετά την αναχώρηση του και σχετικά μεγαλύτερο μέγεθος και συχνότητα στις ροές των μεταναστευτικών εμβασμάτων. Κατά συνέπεια οι ευνοϊκές μακροοικονομικές επιπτώσεις στην οικονομία της χώρας προέλευσης του μετανάστη θα πραγματοποιηθούν χωρίς μεγάλη καθυστέρηση από το χρόνο ενός σημαντικού κύματος μεταναστών. Από την άλλη όμως πλευρά επειδή ο όγκος του συσσωρευμένου κεφαλαίου μπορεί να είναι μικρότερος και η εμφάνιση του στη χώρα προέλευσης των μεταναστών σχετικά καθυστερημένη, οι επιπτώσεις στην οικονομία από τον επαναπατρισμό των αποταμιεύσεων κατά την παλιννόστηση μπορεί να είναι σχετικά ασθενέστερες.

Πέρα από τους δύο σχετικά ακραίους τύπους του «ανυπόμονου» και του «συνετού» μετανάστη, ο γενικός στόχος της συσσώρευσης κεφαλαίου και ο χρονικός ορίζοντας πραγματοποίησης της μπορεί να είναι περισσότερο χαλαρός και προσαρμόσιμος σε μεταβαλλόμενες συνθήκες. Έτσι ο Γλυτσός (1991) διακρίνει και έναν τρίτο τύπο μετανάστη, τον «ασταθή» ο οποίος αποφασίζει να αναχωρήσει με τελικό σκοπό τη συσσώρευση κεφαλαίου όπως και οι δύο προηγούμενες κατηγορίες μεταναστών αλλά διακατέχεται από ορισμένες αμφιβολίες αναφορικά με την αποτελεσματικότητα του να επιτύχει τη συγκέντρωση ορισμένου κεφαλαίου και το χρόνο που θα απαιτηθεί για αυτό. Είναι λοιπόν προετοιμασμένος να διαγράψει την πορεία του ανάλογα με τις ψυχολογικές και οικονομικές συνθήκες τις οποίες συνεχώς

θα αντιμετωπίζει κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο εξωτερικό με τελική κατάληξη είτε τη μετάπτωση του σε μια από τις δυο παραπάνω κατηγορίες μεταναστών, είτε τη μόνιμη παραμονή στο εξωτερικό. Ανάλογες φυσικά θα είναι οι επιδράσεις στην οικονομική συμπεριφορά της οικογένειας και κατ' επέκταση στην οικονομική κατάσταση της χώρας προέλευσης των μεταναστών.

Ο γενικός λοιπόν στόχος του προσωρινού μετανάστη, η συσσώρευση ορισμένου κεφαλαίου και η επιστροφή του στην πατρίδα είναι ένας πρωταρχικός στόχος στην απόφαση του για αποδημία που δεν επηρεάζεται από βραχυχρόνιες ή συγκυριακές μεταβολές στη χώρα αποστολής ή καταγωγής. Οι μεταβολές αυτές το μόνο που επηρεάζουν είναι ο όγκος των αποταμιεύσεων και ο χρόνος παραμονής στο εξωτερικό. Ειδικότερα για τους Έλληνες μετανάστες της Γερμανίας διαπιστώθηκε για την πρώτη περίοδο 1960-1964 του «ανυπόμονου» μετανάστη, παραμονή τριών ετών, για τους «συνετούς» μετανάστες της περιόδου 1971-1983 πέντε ετών ενώ για την ενδιάμεση περίοδο των «ασταθών» μεταναστών δε μπορεί να προσδιοριστεί ακριβώς ο χρόνος παραμονής, ο οποίος είναι εξαιρετικά κυμαινόμενος.

2.1 Τα μεγέθη των εμβασμάτων

Στον παρακάτω πίνακα αποτυπώνονται τα ποσά των εμβασμάτων ανά μετανάστη από τη Γερμανία κατά την περίοδο 1960-1982.

Πίνακας 12: Τα εμβάσματα ανά μετανάστη από τη Γερμανία την περίοδο 1960-1982 (σε δολάρια)

1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971
6.6	32.2	36.4	49.6	56.1	59.9	81.5	104.7	117.8	243	389.3	472.5
1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	
556.7	675.6	563.2	787.5	857.9	1011.7	1029.3	1114.1	1055.2	949.1	919.9	

Πηγή: Γλυτσός, 1991.

Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι από το 1983 ως σήμερα δε δημοσιεύονται μεμονωμένα στοιχεία για τα εμβάσματα των Ελλήνων μεταναστών της Γερμανίας, παρά μόνο συνολικά από όλους τους μετανάστες παγκοσμίως.

Παρατηρείται ότι κατά την περίοδο 1960-1968 το ανά μετανάστη μέγεθος των εμβασμάτων ήταν χαμηλότερο από τα χρόνια που ακολούθησαν και με σχετικά χαμηλούς ρυθμούς (6.7% - 36%) από ότι τα επόμενα χρόνια. Κατά την περίοδο όμως 1971-1983 παρατηρείται ότι το ύψος των ποσών ήταν πολύ μεγαλύτερο. Με εξαίρεση το έτος 1974 της οικονομικοπολιτικής κρίσης στην Ελλάδα και την περίοδο 1978-1982 της γενικότερης οικονομικής κρίσης, τα κατά κεφαλήν εμβάσματα αυξάνονταν στα περισσότερα έτη με σχετικά ταχύτερο ρυθμό (18%-60%) από ότι στην περίοδο 1960-1968.

Στον ακόλουθο πίνακα δείχνονται τα ποσά των μεταναστευτικών εμβασμάτων από τη Γερμανία κατά την ίδια περίοδο.

Πίνακας 13: Μεταναστευτικά εμβάσματα Γερμανίας (σε χιλιάδες δολάρια)

1960	1961	1962	1963	1964	1965
399	2.578	4.009	7.438	10.660	13.773
1966	1967	1968	1969	1970	1971
20.385	21.045	22.969	65.930	133.485	186.596
1972	1973	1974	1975	1976	1977
222.690	269.699	228.895	307.607	303.453	332.335
1978	1979	1980	1981	1982	
314.462	330.667	313.912	284.078	276.696	

Πηγή: Γλυτσός, 1991.

Σύμφωνα με το Γλυτσό (1988), το ελάχιστο όριο των εμβασμάτων προσδιορίζεται αποκλειστικά από τις σχετικές συνθήκες της οικογένειας που αφήνει πίσω του ο μετανάστης. Το δε πραγματικό ύψος των εμβασμάτων προσδιορίζεται από δύο γενικούς παράγοντες που πηγάζουν από τις οικονομικές δυνατότητες του μετανάστη. Το συνολικό μέγεθος των εμβασμάτων περιλαμβάνει δύο μεγάλα τμήματα. Το πρώτο κατευθύνεται στην κατανάλωση από την οικογένεια που μένει πίσω και το δεύτερο προορίζεται για αποταμίευση, για μελλοντική δηλαδή αξιοποίηση του.

Το ύψος των καταναλωτικών εμβασμάτων, πέρα από το ελάχιστο μέγεθος που καθορίζεται από τις συνθήκες της οικογένειας στην πατρίδα, εξαρτάται από το εισόδημα του μετανάστη και προσδιορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τα σχέδια που έχει

κάνει ο ίδιος γύρω από τη συσσώρευση του κεφαλαίου του. Έτσι σύμφωνα και με τη διάκριση που έγινε παραπάνω ο τύπος του ανυπόμονου μετανάστη θα στείλει μικρότερα εμβάσματα από ότι ο συνετός μετανάστης.

Οι τρεις τύποι μεταναστών που αναφέρθηκαν παραπάνω, ο ανυπόμονος, ο ασταθής και ο συνετός, αντιστοιχούν σε τρεις περιόδους της μετανάστευσης στη Γερμανία. Ο «ανυπόμονος» μετανάστης που αντιστοιχεί στην περίοδο 1960-1964 είναι σχετικά νέος, ανύπαντρος ή δε συνοδεύεται από την οικογένεια του, αποβλέπει σε σύντομη παραμονή στο εξωτερικό γιατί σχεδιάζει να συγκεντρώσει όσο το δυνατόν περισσότερα χρήματα σε λίγο χρόνο για να επιστρέψει το γρηγορότερο στην Ελλάδα. Έχει υπολογιστεί ότι η περίοδος αυτή διήρκεσε τρία χρόνια. Δεδομένου ότι ανήκει στην πρώτη περίοδο της αποδημίας δεν είναι καλά πληροφορημένος για τις συνθήκες αποταμίευσης στο εξωτερικό και είναι φειδωλός στην αποστολή εμβασμάτων.

Ο τύπος του «ασταθούς» μετανάστη κατά την περίοδο 1965-1970 είναι μεγαλύτερος ηλικιακά και συνοδεύεται από ορισμένα μέλη της οικογένειάς του. Δεν έχει συγκεκριμένο χρονοδιάγραμμα παραμονής και είναι τακτικός στην αποστολή εμβασμάτων.

Ο «συνετός» μετανάστης της περιόδου 1971-1983 είναι μεγαλύτερος σε ηλικία από τους προηγούμενους, έχει καλύτερη πληροφόρηση και δεν έχει ιδιαίτερο χρονοδιάγραμμα ως προς την παραμονή του. Αυτό τον κάνει πιο γενναιόδωρο και πιο σταθερό στην αποστολή εμβασμάτων.

Έτσι συνάγεται το συμπέρασμα ότι η μετανάστευση των Ελλήνων στη Γερμανία ήταν ως επί το πλείστον προσωρινή και ένας από τους κυρίαρχους στόχους ήταν και η συσσώρευση αποταμιεύσεων.

2.2 Παράγοντες που επηρεάζουν τις ροές των εμβασμάτων

Από μικροοικονομική άποψη οι ροές των εμβασμάτων εξαρτώνται από το είδος της μετανάστευσης, δηλαδή αν η μετανάστευση είναι μόνιμη ή προσωρινή. Όπως αναλύθηκε παραπάνω όταν ο μετανάστης έχει βραχύ ορίζοντα, το μέγεθος των εμβασμάτων είναι μικρό, ενώ το αντίθετο συμβαίνει όταν ο μετανάστης αποφασίζει να εγκατασταθεί μόνιμα στη χώρα υποδοχής.

Από μακροοικονομική άποψη στη διεθνή βιβλιογραφία συναντάται ένας σημαντικός αριθμός παραγόντων που επηρεάζουν το ύψος και τη μεταβολή των

μεταναστευτικών εμβασμάτων. Οι παράγοντες αυτοί μπορούν να ταξινομηθούν ανάλογα με τη φύση τους στις εξής κατηγορίες:

α) ατομικά γνωρίσματα και οικογενειακή κατάσταση του μετανάστη, όπου περιλαμβάνονται η ηλικία του, ο αριθμός των μελών της οικογένειας του στη χώρα του και στο εξωτερικό καθώς επίσης και η γενικότερη οικονομική κατάσταση της οικογένειας από τη δραστηριότητα της στην πατρίδα του μετανάστη

β) οι συνθήκες απασχόλησης, οι αμοιβές εργασίας και η διάρκεια παραμονής στη χώρα μετανάστευσης

γ) η σχετική αγοραστική αξία και απόδοση του μεταναστευτικού συναλλάγματος στις χώρες προέλευσης και παραμονής του μετανάστη. Στην κατηγορία αυτή οι κύριοι προσδιοριστικοί παράγοντες είναι η τιμή του συναλλάγματος, το ύψος των επιτοκίων, ο πληθωρισμό καθώς και τα διάφορα κίνητρα προσέλκυσης μεταναστευτικού συναλλάγματος.

Πριν αναφερθούν αναλυτικά οι παράγοντες πρέπει να σημειωθεί ότι δύο είναι οι κύριες ροές μεταναστευτικού συναλλάγματος στη χώρα προέλευσης του μετανάστη (Lianos, 1997):

α) τα εμβάσματα για τη συντήρηση της οικογένειας, για καταναλωτικούς σκοπούς

β) η μεταφορά των αποταμιεύσεων, με διάφορους τρόπους για επενδυτικούς σκοπούς.

Κάθε κατηγορία επηρεάζεται από διαφορετικούς παράγοντες που προσδιορίζουν το ύψος και τη συχνότητα ροής του συναλλάγματος. Τα εμβάσματα που εισρέουν για τη συντήρηση της οικογένειας επηρεάζονται από παράγοντες συναφείς με την οικονομική κατάσταση της οικογένειας και τις κοινωνικές της συνθήκες, όπως το ύψος του οικογενειακού εισοδήματος, ο αριθμός των παιδιών, το μέσο επίπεδο ζωής στη χώρα, η τιμή του συναλλάγματος και ο ρυθμός του πληθωρισμού. Επηρεάζονται ακόμα από το ύψος των αποταμιεύσεων του μετανάστη, το οποίο εκφράζει το βαθμό ευκολίας που μπορεί να ανταποκριθεί στις οικογενειακές ανάγκες.

Από την άλλη πλευρά τα εμβάσματα που προορίζονται για αποταμίευση επηρεάζονται από το ύψος των αποταμιεύσεων του μετανάστη στην αλλοδαπή, τη χρονική διάρκεια παραμονής στο εξωτερικό, τα σχετικά επιτόκια μεταξύ των δύο χωρών, την απόδοση ορισμένων επενδύσεων στη χώρα προέλευσης του μετανάστη, την τιμή του συναλλάγματος, τις δυνατότητες αξιοποίησης των αποταμιεύσεων στην πατρίδα του μετανάστη, την ασφάλεια εν γένει των αποταμιεύσεων και τη σταθερότητα της απόδοσης τους.

Η διακύμανση στην οικονομική δραστηριότητα της χώρας υποδοχής των μεταναστών έχει επισημανθεί ως ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες επίδρασης στη ροή των μεταναστευτικών εμβασμάτων που εξηγεί το 70%-95% της μεταβολής τους (Lucas et al., 1985). Συγκεκριμένα βρέθηκε ότι για κάθε επιπλέον ποσοστιαία μονάδα στο γερμανικό κατά κεφαλήν εισόδημα τα εμβάσματα ανά μετανάστη αύξαναν κατά 10.577 δραχμές -30.9 ευρώ - , που είναι ισοδύναμο με την πτώση στην αξία των εμβασμάτων στην Ελλάδα που θα προκαλούσε ένας πληθωρισμός της τάξης του 10% (10.514 δραχμές-30.8 ευρώ). Αντίθετα μια αύξηση στο ελληνικό κατά κεφαλήν εισόδημα κατά μια ποσοστιαία μονάδα μειώνει την απαίτηση για εμβάσματα ανά μετανάστη κατά 1.571 δραχμές-4.6 ευρώ- ενώ η παλιννόστηση χιλίων μεταναστών αυξάνει τα εμβάσματα κατά 2.753 δραχμές-8.05 ευρώ (Γλυτσός, 1996). Ακόμα το ύψος των αμοιβών, που συναρτάται στενά με το βαθμό της οικονομικής δραστηριότητας, βρέθηκε ότι εξηγεί περισσότερο από 90% των μεταβολών στα εμβάσματα προς την Ελλάδα.

Όπως προαναφέρθηκε η τιμή του συναλλάγματος και ιδιαίτερα η αστάθεια του νομισματικού συστήματος στην πατρίδα του μετανάστη και οι προσδοκίες υποτίμησης του εθνικού τους νομίσματος επηρεάζουν αρνητικά τη ροή του μεταναστευτικού συναλλάγματος (Lianos, 1997). Ωστόσο τα υψηλότερα επιτόκια καταθέσεων εμβασμάτων που επιβλήθηκαν από τις ελληνικές τράπεζες στην Ελλάδα προκειμένου να προσελκύσουν μεγαλύτερα ποσά, δεν απέδωσε.

Η σχετική απόδοση των αποταμιεύσεων στις χώρες προέλευσης και εγκατάστασης των μεταναστών καθώς και τα διάφορα κίνητρα για την προσέλκυση των μεταναστευτικών αποταμιεύσεων δε φαίνεται να έχουν ουσιαστική επίδραση στη ροή του μεταναστευτικού συναλλάγματος.

Τέλος όσον αφορά στους Έλληνες μετανάστες της Γερμανίας η δαπάνη τους ανέρχονταν στο 1/3 του εισοδήματός τους, η αποταμίευση στο 1/3 και το υπόλοιπο 1/3 το έστελναν με μορφή εμβασμάτων στην πατρίδα τους (Κωνσταντοπούλου, 1986).

2.3 Αξιοποίηση των μεταναστευτικών εμβασμάτων

Όπως προαναφέρθηκε η πλειονότητα των μεταναστών που έζησε στη Γερμανία θεωρούνταν προσωρινοί και έστελναν ένα σημαντικό ποσό από το εισόδημα που κέρδιζαν εκεί με τη μορφή εμβασμάτων. Τα ποσά αυτά δεν τα

εμβίβαζαν πάντα μέσω τραπεζών , τα έστελναν επίσης μέσω ταχυδρομείου καθώς τα μετέφεραν και μαζί τους κάθε φορά που επισκέπτονταν τη χώρα.

Έχει υπολογιστεί ότι οι μετανάστες της Γερμανίας έστελναν περίπου μηνιαίως 4.000-4.500 δραχμές (τιμές δεκαετίας 1960) που μεταφράζεται σε 600 γερμανικά μάρκα. Έχοντας υπόψη όμως ότι ο μετανάστης χρειαζόνταν 400 περίπου επιπλέον μάρκα για να καλύψει τα μηνιαία έξοδα του, το εισόδημα έπρεπε να ανέρχονταν σε 4.000 μάρκα μηνιαίως. Δεδομένου όμως ότι οι μισθοί για μια οκτάωρη εργασία κυμαίνονταν περίπου στα 500-600 μάρκα, συμπεραίνεται ότι το ποσό των εμβασμάτων ήταν προϊόν πολλών υπερωριών (ΕΚΚΕ, 1967).

Τα χρήματα αυτά προορίζονταν για συντήρηση της οικογένειας που έμεινε στην Ελλάδα, για την εκπαίδευση των παιδιών, για την εξόφληση χρεών, για την αποπληρωμή νεοαγορασμένων ακινήτων , για καταθέσεις στις τράπεζες.

Τα εμβάσματα συνέβαλλαν κατά κόρον στην αύξηση των εισαγωγών καταναλωτικών αγαθών, τόσο γιατί βελτιώθηκε μέσω των εμβασμάτων το εισόδημα αυτών που έμειναν πίσω, όσο γιατί η μετανάστευση συνέβαλλε στην εισαγωγή νέων προτύπων κατανάλωσης από το εξωτερικό. Επιπλέον η αυξημένη καταναλωτική ικανότητα, λόγω των εμβασμάτων, του πληθυσμού που δε μετανάστευσε εμπέδωσε μια νοοτροπία κατά την οποία ήταν όχι μόνο επιθυμητό αλλά και θεμιτό να καταναλώνει κανείς χωρίς να παράγει (Μουσούρου, 1991). Όπως υποστηρίχθηκε από τον Καβουριάρη (1974) τα εμβάσματα αποτελούν το αντιστάθμισμα στην εξαγωγή εργατικής δύναμης που όμως, όπως υποστηρίχθηκε αμείβεται λιγότερο από την αξία της.

Το έτος 1964 οι εισαγωγές για αγαθά πολυτελείας ανήλθαν στα 168.278 δολάρια την ίδια στιγμή που το ύψος των εμβασμάτων ήταν 179.500 δολάρια. Φαίνεται λοιπόν το κέρδος υπέρ της ελληνικής οικονομίας είναι μηδαμινό αυξάνοντας με αυτό τον τρόπο την εξάρτηση της χώρας (ΕΚΚΕ, 1967). Υπάρχει όμως και η αντίθετη άποψη που υποστηρίζει ότι τα εμβάσματα και γενικότερα οι άδηλοι πόροι συνέβαλλαν κατά ένα μεγάλο βαθμό στην κάλυψη των εμπορικών ελλειμμάτων και την βελτίωση του ελληνικού εμπορικού ισοζυγίου. Στον επόμενο πίνακα αποτυπώνεται το γεγονός αυτό.

Πίνακας 14: Κάλυψη του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου με άδηλους πόρους κατά τα έτη 1965-1975 (1965=100)

Έτος	Έλλειμμα εμπορικού ισοζυγίου	Πλεόνασμα αδήλων πόρων	Ποσοστό μεταναστευτικού συναλλάγματος προς άδηλους πόρους	Ποσοστό των αδήλων πόρων επί του ελλείμματος
1965	-806.0	412.5	37.7%	51.2%
1966	-816.9	481.4	37.0%	58.9%
1967	-691.2	475.0	35.2%	68.7%
1968	-918.3	524.7	33.3%	57.1%
1969	-1032.8	545.2	35.2%	52.8%
1970	-1315.7	673.4	36.3%	51.2%
1971	-1432.2	975.0	36.3%	68.0%
1972	-1474.8	1203.8	35.8%	81.6%
1973	-2009.2	1625.1	33.5%	80.9%
1974	-2376.4	1642.5	27.0%	69.1%
1975	-3017.4	1906.9	27.6%	63.2%

Πηγή: Πατινώτης, 1989.

Τέλος σχεδόν όλο το ποσό των εμβασμάτων διοχετεύονταν στην αγορά ακινήτων και δη διαμερισμάτων κυρίως στις πόλεις της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, σε μαγαζιά και σε γη προκειμένου να χτίσουν και ελάχιστο μέρος αυτών αξιοποιούνταν σε παραγωγικές και βιώσιμες επενδύσεις. Δεν αγόραζαν γη προς καλλιέργεια και δεν επένδυναν χρήματα στον εκσυγχρονισμό της οικογενειακής αγροτικής εκμετάλλευσης και της γεωργίας (ΕΚΚΕ, 1967). Έτσι περιορίζονταν πάρα πολύ οι δυνατότητες ανάπτυξης της οικονομίας με την έλλειψη παραγωγικών επενδύσεων μέσω των οποίων θα αυξάνονταν και η απασχόληση.

2.4 Οι επιπτώσεις στην ελληνική οικονομία από τα εισοδήματα των μεταναστευτικών εμβασμάτων

Σύμφωνα με το Γλυτσό (1996) οι επιπτώσεις στην οικονομία από την εισροή εμβασμάτων μπορούν να διακριθούν σε δύο κατηγορίες: στις άμεσες συναλλαγματικές επιπτώσεις που αντικατοπτρίζονται στην κατάσταση του ισοζυγίου πληρωμών και την εξωτερική χρηματοδότηση της οικονομίας και στις έμμεσες επιπτώσεις στο νόμισμα από τη ρευστοποίηση και διάθεση του συναλλάγματος για επενδυτικούς ή καταναλωτικούς σκοπούς.

Τα μεταναστευτικά εμβάσματα, σύμφωνα με εκτιμήσεις του ΟΟΣΑ αύξησαν την εγχώρια ζήτηση στην Ελλάδα κατά 1/3 και αποτέλεσαν σημαντική αιτία του πληθωρισμού από τις αρχές της δεκαετίας του 1970. Η δαπάνη των μεταναστευτικών εμβασμάτων πέρα από την αύξηση του όγκου και τη μεταβολή στη σύνθεση της κατανάλωσης είχε και αναδιαρθρωτικές επιδράσεις στις επενδύσεις, δεδομένου ότι ένα σημαντικό τμήμα της αγοραστικής αυτής δύναμης στράφηκε προς την αγορά κατοικιών που είχε ως συνέπεια την αύξηση των τιμών τους και της σχετικής απόδοσης της οικοδομικής δραστηριότητας. Ως αποτέλεσμα προσελκύστηκαν και πρόσθετα εγχώρια κεφάλαια προς τον οικοδομικό κλάδο που σε άλλες συνθήκες θα μπορούσαν να είχαν χρησιμοποιηθεί σε παραγωγικότερες δραστηριότητες με μεγαλύτερα πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα και εντονότερη συμβολή στην οικονομικά ανάπτυξη της χώρας. Είναι όμως σκόπιμο να παρατηρηθεί ότι δεδομένων των μακροχρόνιων διαρθρωτικών αδυναμιών της ελληνικής οικονομίας, των οικονομικών κρίσεων της δεκαετίας 1970-1980 και της πιο πρόσφατης στασιμότητας της, ένα τέτοιο ενδεχόμενο χρησιμοποίησης των πόρων θα ήταν απόμακρο.

Μία θετική πλευρά των μεταναστευτικών εμβασμάτων ήταν το γεγονός ότι μεγάλο τμήμα τους, άσχετα με τον τρόπο που χρησιμοποιήθηκε, διοχετεύθηκε στην περιφέρεια, όπου συνέβαλλε στην άνοδο του βιοτικού της επιπέδου και στη μείωση της εισοδηματικής ψαλίδας μεταξύ της απόστασης από το βιοτικό επίπεδο των μεγάλων πόλεων και των ανεπτυγμένων περιοχών (Κωνσταντοπούλου, 1986).

Η διάθεση των εμβασμάτων δημιουργεί γενικά μια αστάθεια στην κυκλοφορία του χρήματος και τροφοδοτεί τον πληθωρισμό, ο οποίος επηρεάζει ανοδικά τις ονομαστικές αμοιβές εργασίας. Ο πληθωρισμός ειδικότερα υποδαυλίζεται από την αδυναμία της εγχώριας παραγωγής να ανταποκριθεί στην αυξημένη ζήτηση που δημιουργείται από τα εμβάσματα αγαθών υψηλής εισοδηματικής ελαστικότητας

που είναι σε πολύ μεγάλο βαθμό εισαγόμενα, γεγονός το οποίο επίσης συνεπάγεται αύξηση των εισαγωγών.

Από τη μια πλευρά η ροπή προς εισαγωγές από εμβάσματα είναι χαμηλή γιατί τα εμβάσματα αυτά αποτελούν εισοδήματα φτωχών οικογενειών που δαπανώνται για αγαθά βασικής διαβίωσης εγχωρίως παραγόμενα ή για ακίνητα. Από την άλλη πλευρά όμως η ροπή προς εισαγωγές από εμβάσματα είναι υψηλή γιατί τα εμβάσματα δαπανώνται για διαρκή καταναλωτικά αγαθά που είναι κυρίως εισαγόμενα.

Όσον αφορά στην επίπτωση στην απασχόληση υποστηρίζεται ότι είναι συνήθως οριακή γιατί τα εμβάσματα δαπανώνται σε εισαγωγές και κατοικίες. Σε χώρες όπως η Ελλάδα ο τομέας των κατασκευών εκτός του ότι απασχολεί ένα υψηλό ποσοστό του συνολικού εργατικού δυναμικού, έχει ευρύτατες διαχεόμενες επιπτώσεις στη ζήτηση ενδιάμεσων βιομηχανικών αγαθών και υπηρεσιών. Κατά συνέπεια η διάθεση των εμβασμάτων σε κατοικίες καθεαυτή δε μπορεί παρά να είχε αυξητικές επιδράσεις στη συνολική απασχόληση της χώρας.

Η αύξηση του πληθωρισμού αλλάζει τους όρους εμπορίου και μπορεί να οδηγήσει σε αύξηση των εισαγωγών ενώ και οι δύο αυτοί παράγοντες θα τείνουν να προκαλέσουν υποτίμηση του εγχώριου νομίσματος. Η αλυσίδα των επιδράσεων μπορεί να συνεχιστεί με αύξηση των εξαγωγών. Επίσης η πιθανή αύξηση των αμοιβών εργασίας, μέσω της υποκατάστασης κεφαλαίου μπορεί να αυξήσει τις εισαγωγές κεφαλαιουχικών αγαθών.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω ένα μεγάλο μέρος των εμβασμάτων προορίζονταν για κατανάλωση. Στον ακόλουθο πίνακα παρουσιάζεται η συνολική ετήσια καταναλωτική δαπάνη της οικονομίας από μεταναστευτικά εμβάσματα.

Πίνακας 15: Συνολική ετήσια καταναλωτική δαπάνη στην οικονομία από μεταναστευτικά εμβάσματα (εκατ. δραχμές)

	1964	1974	1981
<i>Είδη διατροφής</i>	2.199 (6.4)	6.600 (6.1)	26.204 (4.6)
<i>Οινοπνευματώδη ποτά-καπνός</i>	181 (4.5)	1.002 (7.1)	2.617 (5.5)
<i>Είδη ένδυσης- υπόδησης</i>	828 (6.3)	3.007 (7.9)	7.381 (3.3)

Στέγαση –ύδρευση - καύσιμα-φωτισμός	466 (3.1)	2.297 (5.9)	6.405 (3.3)
Διαρκή αγαθά οικιακής χρήσης	466 (5.0)	1.713 (6.3)	3.671 (2.2)
Υγεία και ατομικός ευπρεπισμός	310 (7.0)	961 (6.7)	3.827 (3.5)
Εκπαίδευση - μόρφωση-αναψυχή	259 (5.4)	1.671 (8.1)	2.928 (3.0)
Μεταφορές- επικοινωνίες	336 (5.4)	1.545 (4.7)	4.139 (2.1)
Διάφορα αγαθά και υπηρεσίες	259 (3.3)	627 (6.7)	2.695 (3.1)
Σύνολο δαπανών	5.304 (5.3)	19.423 (6.4)	59.867 (3.5)

Πηγή: Γλυτσός, 1991.

Σημείωση: Οι αριθμοί στις παρενθέσεις δηλώνουν το ποσοστό της συνολικής δαπάνης από εμβάσματα επί της συνολικής καταναλωτικής δαπάνης.

Τα εμβάσματα ενίσχυσαν την κατανάλωση αγαθών και κυρίως εισαγόμενων, ως αποτέλεσμα νέων προτύπων που έφεραν μαζί τους οι Έλληνες μετανάστες από το εξωτερικό. Ο ακόλουθος πίνακας παρουσιάζει τη δαπάνη των μεταναστευτικών εμβασμάτων για την εισαγωγή αγαθών και υπηρεσιών κατά κατηγορία αγαθών.

Πίνακας 18: Δαπάνη μεταναστευτικών εμβασμάτων για την εισαγωγή αγαθών και υπηρεσιών κατά κατηγορία αγαθών

	1964 (εκατ. δρχ.)	1974 (εκατ. δρχ.)	1981 (εκατ. δρχ.)	Ποσοστό εισαγωγών στη συνολική δαπάνη(1970)
Είδη διατροφής	193.5	580.8	2.305.9	8.8
Οινοπνευματώδη ποτά-καπνός	4.5	25.1	65.4	2.5
Είδη ένδυσης- υπόδησης	24.8	90.2	221.4	3.0

Στέγαση –ύδρευση καύσιμα-φωτισμός	8.6	42.5	118.5	1.85
Διαρκή αγαθά οικιακής χρήσης	74.1	272.4	583.7	15.9
Υγεία και ατομικός ευπρεπισμός	39.1	121.1	482.2	12.6
Εκπαίδευση - μόρφωση- αναψυχή	23.1	148.7	260.6	8.9
Μεταφορές και επικοινωνίες	20.2	92.7	248.3	6.0
Διάφορα αγαθά και υπηρεσίες	4.1	10.0	43.1	1.6
Σύνολο	392.0	1383.5	4.329.1	7.15

Πηγή: Γλυτσός, 1991.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Είναι γεγονός ότι το γερμανικό οικονομικό θαύμα συντελέστηκε χάρη στη σκληρή δουλειά χιλιάδων ξένων εργατών προερχόμενοι κυρίως από τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες της Νότιας Ευρώπης. Όλοι αυτοί κλήθηκαν να εργαστούν κάτω από δύσκολες και επικίνδυνες συνθήκες και χωρίς καμιά προετοιμασία γύρω από τις εργασίες που θα αναλάμβαναν.

Η μετανάστευση των χιλιάδων Ελλήνων ήταν κάτι που συνέφερε και την ελληνική πλευρά, αφού η ελληνική οικονομία αδυνατούσε να απορροφήσει τους χιλιάδες άνεργους. Έτσι η μετανάστευση στη Γερμανία αποτέλεσε μια μορφή «εξαγωγής» της ελληνικής ανεργίας.

Όπως παρουσιάστηκε στο δεύτερο μέρος της εργασίας αυτής, οι Έλληνες μετανάστες αλλά και οι μετανάστες άλλων εθνικοτήτων τοποθετήθηκαν ως επί το πλείστον σε θέσεις ανειδίκευτων κυρίως στη βαριά βιομηχανία, θέσεις που οι γηγενείς απέρριπταν. Επιβεβαιώνεται έτσι η θεωρία ότι οι μετανάστες ήταν απαραίτητοι προκειμένου να καλύψουν τις θέσεις που εγκατέλειπαν οι ντόπιοι εργάτες και που με το πέρασμα του χρόνου στιγματιζόνταν ως «δουλειές μεταναστών».

Όσον αφορά στις συνέπειες της μετανάστευσης σε μικροοικονομικό επίπεδο ήταν σημαντικές αφού μέσω των εμβασμάτων που έστελναν οι μετανάστες στις οικογένειες τους βελτιώθηκε σημαντικά το βιοτικό επίπεδο των Ελλήνων κυρίως στην περιφέρεια, από όπου προέρχονταν και οι περισσότεροι μετανάστες, μειώνοντας με αυτό τον τρόπο την ανισότητα στο κατά κεφαλήν εισόδημα.

Οι συνέπειες στο μακροοικονομικό επίπεδο δεν ήταν ιδιαίτερα θετικές. Τα εμβάσματα δε διοχετεύθηκαν σε παραγωγικές διαδικασίες που θα δημιουργούσαν άμεσα και μακροχρόνια θέσεις εργασίας, αλλά επενδύθηκαν στην αγορά και κατασκευή ακινήτων και συνέβαλλαν στην αύξηση των εισαγωγών για αγαθά πολυτελείας. Παρόλο όμως τον κακό προγραμματισμό τα εμβάσματα αποτελούσαν και συνεχίζουν να αποτελούν σημαντικό κομμάτι των αδήλων πόρων. Ωστόσο από το 1983 και μετά το ποσοστό αυτό έχει μειωθεί. Δε μπορεί λοιπόν να υποστηριχθεί ότι τα εμβάσματα συνέβαλλαν στην ανάπτυξη της οικονομία, παρόλο που αποτέλεσε ένα από τα ισχυρότερα επιχειρήματα της ελληνικής μεταναστευτικής πολιτικής.

Έτσι η μετανάστευση των Ελλήνων στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας δεν αποτέλεσε πανάκεια ούτε για τους ίδιους τους μετανάστες αλλά ούτε

και για τη χώρα αποστολής, χωρίς βέβαια να αγνοηθούν τα οφέλη που αποκόμισαν οι ίδιοι-κυρίως σε οικονομικό επίπεδο-και σε πολύ μικρότερο βαθμό η ελληνική οικονομία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

- Γεωργακόπουλος Θ.,(1995), Εισαγωγή στην Πολιτική Οικονομία, Μπένου, Αθήνα.
- Γλυτσός Ν.Π.,(1991), Θεωρητική και εμπειρική ανάλυση της μεταναστευτικής κίνησης και της ροής εμβασμάτων μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας, ΚΕΠΕ, Αθήνα.
- Κασιμάτη Κ.,(1984), Μετανάστευση-παλιννόστηση: Η προβληματική της δεύτερης γενιάς, ΕΚΚΕ, Αθήνα.
- Λαμπριανίδης Λ.,(2001), Οικονομική Γεωγραφία, Στοιχεία θεωρίας και εμπειρικά παραδείγματα, Πατάκη, Αθήνα.
- Ματζουράνης Γ., (1974), Έλληνες εργάτες στη Γερμανία, Gutenberg.
- Λιανός Θ. και Νταούλη-Ντεμούση Α., (1998), Οικονομική της εργασίας, Μπένου, Αθήνα.
- Μαυρουδέας Σ., (2002), Η Πολιτική Οικονομία και η κριτική της: σημειώσεις για το μάθημα Πολιτική Οικονομία, Θεσσαλονίκη.
- Μουσούρου Λ.Μ., (1989), Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη, Gutenberg, Αθήνα.
- Μπάγκαβος Χ. και Παπαδοπούλου Δ., (2003), Μεταναστευτικές τάσεις και ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Αθήνα.
- Νικολινάκος Μ., (1977), Εξάρτηση και οικονομική ανάπτυξη, Νέα σύνορα, Αθήνα.
- Νικολινάκος Μ.,(1974), Οικονομική ανάπτυξη και μετανάστευση στην Ελλάδα, Επιμέλεια των εισηγήσεων στο σεμινάριο του Παρισιού τον Απρίλιο του 1973, Κάλβος, Αθήνα.
- Πατινώτης Ν., (1989), Εξάρτηση και μετανάστευση-Η περίπτωση της Ελλάδας, ΕΚΚΕ, Αθήνα.
- Πουρναράκης Ε.Δ., 2000, Διεθνής Οικονομική, Gutenberg, Αθήνα.
Πρακτικά δημογραφικού συνεδρίου: Οι δημογραφικές εξελίξεις στη μεταπολεμική Ελλάδα, Αθήνα 5-6 Οκτωβρίου 1992, ΕΚΚΕ, Νέα Σύνορα, Αθήνα.
- Τουλουμάκος Ι., (1996), Η Ελλάδα έξω από τα σύνορα, Μαλλιάρης, Θεσσαλονίκη,
- Φράγκος Δ., (1980), Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός της Ελλάδας, ΕΚΚΕ, Αθήνα.
- Χασιώτης Ι.Κ., (1993), Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς, Βάνιας, Θεσσαλονίκη.

Χλέτσος Μ. και άλλοι, (2001), Μετανάστες και μετανάστευση, Πατάκη, Αθήνα.

Ξένη

Angelopoulos A.Th., Essays on greek migration, Social Sciences Centre, 1967.

Bernstein A., Weiner M., (1999), Migration and refugee policies: An overview, Printer, London.

Borjas G.J.,(1996), Labor Economics, The McGraw –Hill Companies, New York.

Brettel C.B., Hollifield J.F., (2000), Migration theory, talking across disciplines, Routledge, London.

Castles S., Miller M.J., (1998), The age of migration, McMillan Press LTD, London.

Castles S., (1985), Immigrant workers and class structure in Western Europe, Oxford University Press, New York.

Coale A.J., (1976), Economic factors in population growth, McMillan Press, London.

Cohen R., (1996), Theories of migration, An Elgar Reference Collection, London.

Cohen R., (1995), The Cambridge Survey of world migration, Cambridge University Press, New York.

Fetzer J.S., (2000), Public attitudes toward immigration in the United States, France and Germany, Cambridge University Press, Cambridge.

Hailbronner K., Martin D.A., Motomura H., (1997), Immigration admissions, vol.3, Berghahn Books, London.

Hatton T.J., Williamson J.G., (1998), The age of mass migration, causes and economic impact, Oxford University Press, Oxford.

Irwin D.A., (1996), Against the tide, Princeton University Press, Princeton.

Gilpin R., (1998), Η πολιτική οικονομία των διεθνών σχέσεων, τ.1,2, Gutenberg, Αθήνα.

Mill J.S., (1963), Principles of Political Economy, vol.2, University of Toronto Press, USA.

Ricardo D., (1968), Αρχές Πολιτικής Οικονομίας και Φορολογίας, Γκοβόστη, Αθήνα.

Say J.B., (1971), A treatise on political economy or the production, distribution and consumption of wealth, A.M. Kelley, New York.

Sraffa P., (1951-1973), *The works and correspondence of David Ricardo*, edited by Piero Sraffa with the collaboration of M.H. Dobb, Cambridge University Press, Cambridge.

Thomas B., (1958), *Economics of International Migration*, Stockton Press, London.

Thomas B., (1973), *Migration and Economic Growth*, Cambridge University Press, New York.

Todaro M.P., (1998), *Οικονομική του αναπτυσσόμενου κόσμου*, τ.1-4, Gutenberg, Αθήνα.

Viner J., (1975), *Studies in the theory of international trade*, A.M.Kelley Publishers, London.

Αρθρογραφία

Ελληνική

Ινστιτούτο Εργασίας, (2000), ΓΣΕΕ, Ετήσια έκθεση, Αθήνα.

Λινάρδος-Ρυλμόν Π., (1993), *Αλλοδαποί εργαζόμενοι και αγορά εργασίας στην Ελλάδα*, Ινστιτούτο Εργασίας, Αθήνα.

Ξένη

Arap J., (2002), *Shaping Europe's migration policy: New regimes for the employment of third country nationals: A comparison of strategies in Germany, Sweden the Netherlands and the UK*, *European Journal of Migration and Law*, 4, pp 309-328.

Appleyard R., (2001), *International migration policies 1950-2000*, *International Migration*, 39(6), pp 7-18.

Arowolo O.O., (2000), *Return migration and the problem of reintegration*, *International Migration*, 38(5), 59-80.

Avcı G., (1999), *Immigrant categories: the many sides of one coin?*, *European Journal of migration and law*, 1, pp 199-213.

Basok T., (2000), *He came, he saw, he ... stayed. Guest worker programmes and the issue of non-return*, *International Migration*, 38(2), pp 215-236.

Benard C., (1978), *Migrant workers and european democracy*, *Political Science Quarterly*, 93(2), pp 277-299.

Bhagwati J.N., (1974), Srinivasan T.N., On reanalyzing the Harris-Todaro Model: Policy rankings in the case of sector-specific sticky wages, *The American Economic Review*, June 1974, pp 502-508.

Bhagwati J.N., Schatz K.W., Wong K., (1984), The west german gastarbeiter system of immigration, *European Economic Review*, 26, pp 277-294.

Borjas G.J., (2000), Economics of migration, *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, article no.38, February, pp 1-21.

Borjas G.J., (1995), The economic benefits from immigration, *Journal of Economic Perspectives*, 9(2), Spring 1995, pp 3-22

Borjas G.J., (1993), The intergenerational mobility of immigrants, *Journal of Labor Economics*, 11(1), pp 113-135.

Borjas G.J., (1989), Immigrant and emigrant earnings: a longitudinal study, *Economic Inquiry*, 27, January 1989, pp 21-37.

Borjas G.J., (1985), Assimilation, changes in cohort quality and the earnings of immigrants, *Journal of labor economics*, 3(4), pp 463-489.

Bruecker H., Trabold H., Truebswetter P., Weise C., (2002), Migration: Potential und Effekte fuer den deutschen arbeitsmarkt, *DIW Berlin*, Maerz 2002, pp 1-14.

Cain G.G., (1975), The challenge of dual and radical theories of the labor market to orthodox theory, *The American Economic Review*, 65, May 1975, pp 16-22.

Cain G.G., (1976), The challenge of segmented labor market theories to orthodox theory: A syrvey, *Journal of Economic Literature*, 14(4), pp 1215-1257.

Castles S., (1986), The guestworker in Western Europe-An obituary, *International Migration Review*, 20(4), pp 761-778.

Cavounidis J., (2002), Migration in Southern Europe and the case of Greece, *International Migration*, 40(1), pp 45-68.

Dickens W.T., Lang K., (1985), A test of Dual Labor Market Theory, *The American Economic Review*, 75(4), pp 792-805.

Evans J.G., (1940), The economics of migration and southern poverty, *Social Forces*, 19, October 1940, pp 110-115.

Glytsos N.P., (1997), Greek immigrants in Australia: demographic developments and economic integration, *International Migration*, 35(3), pp 421-448.

Glytsos N.P., (1996), Remitting behavior of “temporary” and “permanent” migrants: the case of greeks in Germany and Australia, KEPE, Athens.

Glytsos N.P.,(1988), Remittances in temporary migration: A theoretical model and its testing with the greek-german experience, *Weltwirtschaftliches Archiv*, 124, pp 524-549.

Gordon I., (1995), Migration in a segmented labor market, *Transactions of the Institute of British Geographers*, 20(2), pp 139-155.

Greenwood M.J., (1983), Leading issues of fact and theory, *The American Economic Review*, 73, May 1983, pp 173-177.

Groenendijk K., (1999), The metamorphosis of migrant labour: Will new rules help migrant workers?, *European Journal of Migration and Law*, 1, pp 173-176.

Harris J.R., Todaro M.P., (1970), Migration, Unemployment and Development: A two sector analysis, *The American Economic Review*, 60, pp 126-142.

Hodson R., Kaufman R.L., (1982), Economic dualism: A critical review, *American Sociological Review*, 47(6), pp 727-739.

Hoskin Marilyn,(1985), Public opinion and the foreign worker: traditional and nontraditional bases in West Germany, *Comparative Politics*, 17(2), pp 193-210.

Ilahi N., Jafarey S., (1999), Guestworker migration, remittances and the extended family: evidence from Pakistan, *Journal of Development Economics*, 58, pp 485-512.

Joly D., (2000), Some structural effects of migration on receiving and sending countries, *International Migration*, 38(5), pp 25-38.

Karafolas S., (1998), Migrant remittances in Greece and Portugal: Distribution by country of provenance and the role of the banking presence, *International Migration*, 36(3), pp 357-380.

Karras G., Chiswick C.U., (1999), Macroeconomic determinants of migration: the case of Germany 1964-1988, *International migration*, 37(4), pp 657-676.

Keely C.B., (2001), Replacement migration: The wave of the future?, *International Migration*, 39(6), pp 103-110.

Khoo S.E., McDonald P., (2002), Adjusting for change of status in international migration: Demographic Implications, *International Migration*, 40(4), pp 103-122.

Lam K.C., (2002), Interaction between economic and political factors in the migration decision, *Journal of Comparative Economics*, 30, pp 488-504.

Lianos T.P., (1997), Factors determining migrant remittances: The case of Greece, *International Migration Review*, 31(1), pp 72-87.

- Light I., Bhachu P., (1989), Karageorgis S., Migration networks and immigrant entrepreneurship, *Institute for social science research*, Paper 1989, pp 1-11.
- Lucas R., Stark O., (1985), Motivations to remit: Evidence from Botswana, *The Journal of Political Economy*, 93(5), pp 901-918.
- Martin P., Straubhaar T., (2002), Best practices to reduce migration pressures, *International Migration*, 40(3), pp 5-22.
- Martin P.L., Miller M.J., (1980), Guestworkers: Lessons form Western Europe, *Industrial and Labor Relations Review*, 33(3), pp 315-330.
- Massey D.S, Arango J., Hugo G., Kouaouci A., Pellegrino A., Edward Taylor J., (1993), Theories of International Migration: A review and appraisal, *Population and Development Review*, 19(3), September 1993, pp 431-466.
- Massey D.S, Arango J., Hugo G., Kouaouci A., Pellegrino A., Edward Taylor J., (1994), An Evaluation of International Migration Theory: The North American Case, *Population and Development Review*, December 1994, 20(4), pp 699-751.
- Massey D.S., Constant A.,(2002), Return migration by german guestworkers: Neoclassical versus New Economic Theories, *International Migration*, 40(4), pp 5-36.
- Menahem G., Spiro S., (1999), Immigrants in a restructuring economy: a partial test of theories, *International Migration*, 37(3), pp 570-581.
- Miller M.J., (1986), Temporary worker programs: Mechanisms, conditions, consequences, *International Migration Review*, 20(4), pp 740-757.
- Mincer J., (1978), Family migration decisions, *The Journal of Political Economy*, 86, October 1978, pp 749-773.
- Nikolinakos M., (1996), Notes towards a general theory of migration in late capitalism in *Theories of migration*, R.Cohen, An Elgar Reference Collection, pp 83-104.
- O'Brien P., (1996), Migration and its risks, *International Migration Review*, 30(4), 1996, pp 1067-1077.
- Olesen H., (2002), Migration, Return and Development: An institutional perspective, *International Migration*, 40(5), pp 125-150.
- Petersen W., (1978), International migration, *Annual review of sociology*, 4, pp 533-575.
- Piore M.J., (1983), Labor market segmentation: To what paradigm does it belong?, *The American Economic Review*, 73(2), pp 249-253.

- Portes A., (1997), Immigration theory for a new century: Some problems and opportunities, *International Migration Review*, 31(4), , pp 799-825.
- Ranis G., Fei J.C.H., (1961), A theory of economic development, *The American Economic Review*, 51(4), pp 533-565.
- Reich M., Gordon D.M., Edwards R.C., (1973), A theory of labor market segmentation, *The American Economic Review*, 63(2), pp 359-365.
- Reitz J.G., Frick J.R., Calabrese T., Wagner G.G.,(1998), The institutional framework of ethnic inclusion and exclusion: A cross national analysis of thw earnings of foreigners in Germany and immigrants in Canada, *Deutsches Institut fuer Wirtschaftsforschung*, Discussion Paper no.173, August 1998, Berlin, pp 1-52.
- ReubensE.P., (1983), International migration models and policies, *The American Economic Review*, 73, May 1983, pp 178-182.
- Richmond A.H., Verma R.P., (1978), The economic adaptation of immigrants: A new theoretical perspective, *International Migration Review*, 12(1), pp 3-38.
- Rivera-Batiz F.L., (1983), Trade theory, distribution pf income amd immigration, *The American Economic Review*, 73, May 1983, pp 183-187.
- Rotte R., Vogler M., (1998), Determinants of international migration: Empirical evidence for migration from developing countries to Germany, *IZA*, Discussion paper no.12, June 1998, pp 1-28.
- Rowlands D., (1999), Domestic governance and international migration, *World development*, 27(8), pp 1477-1491.
- Schultz T.W., (1961), Investment in human capital, *The American Economic Review*, 51, March 1961, pp 1-17.
- Shuval J.T.,(2000), Diaspora migration: Definitional Ambiguities and a theoretical paradigm, *International Migration*, 38(5), pp 42-56.
- Sjaastad L.A., (1962), The costs and returns of human migration, 70, *The Journal of Political Economy*, October 1962, pp 80-93.
- Stark O., Bllom D.E., (1985), The new economics of labor migration, *The American Economic Review*, 75, May 1985, pp 173-178.
- Stark O., Wang Y.Q., (2002), Migration dynamics, *Economics Letters*, 76, , pp 159-164.
- Stiglitz J.E., (1974), Alternative theories of wage determination and unemployment in LDC's: The labor turnover model, *The Quarterly Journal of Economics*, 88(2), May 1974, pp 194-227.

- Straussfogel D.,(1997), World-Systems theory: Toward a heuristic and pedagogic conceptual tool, *Economic geography*, 73(1), January 1997, pp118-130.
- Taylor J.E., (1999), The new economics of labour migration and the role of remittances in the migration process, *International Migration*, 37(1), pp 63-86.
- Todaro M.P., (1969), A model of labor migration and urban unemployment in less developed countries, *The American Economic Review*, 59, pp 138-148.
- Tolbert C., Horan P.M., Beck E.M., (1980), The structure of economic segmentation: a dual economy approach, *The American Journal of Sociology*, 85(5), pp 1095-1116.
- Van Selm J., (1999), Regional integration and the rights of migrants: Europe and Asia, *European Journal of migration and law*, 1, pp 215-228.
- Williams J.H., (1929), The theory of international trade reconsidered, *The Economic Journal*, 39, June1929, pp 195-209.
- Zimmermann K.F., European migration: Push and pull, (1996), *International Regional Science Review*, 19, pp 95-128.
- Zlotnik H., (1998), International migration 1965-96: An overview, *Population and Development review*, 24(3), pp 429-468.
- Zolberg A.R., The next waves: Migration theory for a changing world,(1989), *International Migration Review*, 23(3), Autumn 1989, pp 403-430.